

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

БОРИС
ГРІНЧЕНКО

ДЗВОНИК

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ШІБУ

to spivrentki

БОРИС ГРІНЧЕНКО

ДЗВОНИК
Вибрані твори

НІБУ

Київ 1969

Видавництво
дитячої літератури
«ВЕСЕЛКА»

Редакційна колегія:

**АНДРУШЕНКО В. Я., БИЧКО В. В., КОВАЛЕНКО Н. Д.,
ОСТРИК М. М., ПАНЧ П. Я., ШЕВЧЕНКО М. Є.**

**Вступна стаття та упорядкування
НАДІЇ КОВАЛЕНКО**

Портрет

**БОРИСА ГРІНЧЕНКА
та малюнки художника
МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА**

Друкоофсетна фабрика «Атлас»

ДО СВІТЛА І ПРАЦІ

Розумом дужий ти будь і духом незламним великий...

Б. Грінченко

Сірі, вогкі стіни, важкі, залізом окуті двері, і лише вгорі, через край заграбованого вікна, прозирає небо. Припав юнак до холодних ґрат, жадібно п'є морозне повітря, поглядом сягає у височінь.

Важкі втомлені хмари цливають низько-низько, здається — над самою землею, закривають вузьку блакить, ховають від людей сонце. Три кроки з кутка в куток. Вибух кашлю зігнув хлопця, озвався глибоким бодем у грудях. Думкою летів у весняну теплінь, у далекі дні свого дитинства.

Дубовий ліс переснований променями ранкового сонця, молада прозелень грає блискітками, ледь-ледь шепочуться з вітром молоді листочки, з росяної трави визирають світлими очицями ромашки, тихо подзвонюють блакитні дзвіночки. А він — серед цієї духмяної краси з улюбленою книжкою. Гоголь, Гюґо, Вальтер Скотт, Байрон... Тихий шелест сторінки — Борис опиняється у далекому героїчному світі, де жили, боролися і вмирали люди, такі не схожі на тих, хто оточував його кожного дня. Ось спалахнув живим смолоскипом Тарас Бульба, затис рушницю незрадливий Остап. Зненацька — брязкіт ключів — і все зникло, лишаючи в серці мужність.

Знову і знову принизливі допити і погрози, погрози, погрози... А він, юнак, якому ледве минуло п'ятнадцять, мовчав. Голод, холод, знущання. То їжу навмисне пересолять і не дають води, то загрожують зброєю. Скажеш?.. А у відповідь рішучий погляд променистих очей і коротке — «ні».

Нічого не добилася поліція і звернулася до Борисового батька за допомогою. То були страшні дні, коли батько на очах жандармів власноручно бив сина по обличчю, коли рідний дядько грубо з нього знущався. Нічого не сказав Борис, нікого не видав, був сильний, як Байрон, що й життя віддав за свободу Греції, незламний, як Остап Бульба, мужність якого захопила Бориса ще малим, як Тарас Шевченко, що навчив хлопця великої правди життя. Найважче було вночі, коли мороз пропікав до кісток, а протяг, що лютував у камері, виривав з хворих людей страшний кашель. Тоді виринали видіння і, перемагаючи неволю, холод, хворобу, теплою огортали хлопця.

Найперший дитячий спогад — ніжні, ласкаві руки матері, її задумливо-сумна пісня. Вона тихо бриніла в надвечір'ї, торкалась його малого серця, викликала в ньому ще незнану тугу. Вона гнала його геть від дому, де панував різкий холод батькових очей, штовхала на пошуки тепла і ласки, а найбільше її було у діда Андрія, старого пасічника, та його сліпої дружини баби Гальки.

Заспокійливо гудуть невтомні золоті бджоли, пахне зелом, свіжим медом. Під куренем попихкує люлькою дід Андрій, в руці ніж, дерев'яна цурка. Проти нього на зеленому шпориші примостився Борис — не зводить із діда зачарованих очей.

Неквапно лине оповідь, а перед очима хлопчика виринає море, стогнуть хвилі, гойдають на собі турецькі кораблі-каторги, і плачем здіймається над ними пісня козаків-невільників. Тоді свистять таволги, рвучи козацьке тіло, та ніщо не владне зупинити пісню, вона все наростає і дужчає. Підхопив її вітер-вітрило, поніс далеко-далеко, аж до рідної землі. І вже шикуються байдаки козацькі, поспішають на поміч невільникам.

Незчується хлопець, як сонце ховається за старими гіллястими грушами і туман прохолодою повзе по землі. Враз згадає за домовку, похапцем прощається з дідом і бігцем додому.

Не раз ховався тут Борис від батькового гніву, не раз шорткі бабині руки навпомацки витирали хлопцеві сльози від перших кривд. Лагідний, із вразливою душею, хлопець не раз викликав гнів батька. То за слова мужичі, то за товаришування з селяками, то за те, що дому не тримався. Борисове добре серце ладне було обійняти увесь світ широкий. Любив усе живе, годинами задивлявся у загадковий світ муравликів, спостерігав метушню чорноголових ластівок. Одного разу хотів навіть вовка погладити, що випадком забрів на загублений у степовій далині хутір Вільховий Яр.

Саме там 9 грудня (27 листопада за старим стилем) 1863 року у збіднілій дворянській сім'ї народився Борис Дмитрович Грінченко. Дід, колишній сотник, пнувся до високого панства і навіть прізвище своє «облагородив», додавши до нього закінчення «в», щоб ніхто не впізнав у ньому «малороса».

Батько — Дмитро Якович, проміняв навчання в гімназії на військову кар'єру офіцера і згодом брав участь у приборканні угорської революції 1848 р. Мати — Поліксенія Миколаївна Літарьова, росіянка, — над усе любила свого первістка, ладна була весь світ прихилити до сина. Через усе життя проніс Борис Дмитрович ніжну, світлу любов до неї.

Батько був сува, сувора до дітей людина, намагався поставити свій дім на високу панську ногу, хоч для цього в сім'ї не було можливостей. Підросли діти, треба було думати про їх навчання, і батько продає хутір Вільховий Яр. Сім'я переїздить на хутір Кути, недалеко від Харкова. Під хутором розкинувся дубовий ліс, манячи ще малого хлопця у свою щедру зелень. На хуторі пройшли дитячі роки письменника, сюди, у цей рідний куток, приїздив він кожного року на декілька днів.

Будинок, де жила сім'я, обступав старий сад, затоплений повинню квітів, за садом — пасіка, а ген-ген за вигоном бовваців млин. Ото було роздолля для Бориса! Вийде, бувало, з дому і чимдуж до млина, загубиться маленя між лантухами і чого вже не наслухається за день! З тих розповідей прозирало інше життя, повне горя і злиднів, смутку і безталання. Падав той смуток важким каменем у його дитячу душу, і не радів хлопчина ні ясному сонечку, ні співу пташок. І десь визривала зернятком надія вирости і стати на двобій з горем та злиднями, визволити люд з кайданів неволі. Приходив додому смутний-смутний і вже не чув докорів батька за те, що з мужиками був, повчань, що не повинен він, панський син, із свинопасами знатися. Від діда Андрія та співучих найминок перейняв він українську мову, за що не раз був гірко караний. Та дарма, вона стала йому рідною на все життя.

На хуторі дітей було обмаль, та й ті, що були, мусили дбати за шматок хліба, отож мало було у нього друзів. Хіба що ковалеві діти, та й сам коваль — володар вогню, який дозволяв хлоп'ятам роздути міх і дивитись, як розцвітає чарівною небаченою квіткою шматок звичайного заліза і як під ударами умілого молота на очах у хлопців стає він то серпом, то підковсою, а то лемешем до плуга.

Борис рано потягнувся до книжок, що виблискували за склом золотими літерами, вабили тасмничими, ще не знаними світами.

Десь у 5 років навчився читати, і відтоді книжка на все життя стала його найкращим другом. Вона заміняла йому друзів, розкривала перед ним світ, наповнений боротьбою, самовідданістю, відвагою.

«Навчився писати й читати щось років п'яти... — згадуватиме Борис Дмитрович у своїй автобіографії,— із запалом читав усе, що потрапляло до рук. Першими вчителями літературними, після кількох дитячих книжок, були Вальтер Скотт, Байрон, Альфред де Вінні, Еркман-Шатріан, Гюго, Гоголь, Пуш-

кін, Некрасов, Кольцов. Забившись у гущавину лісову... упивався чарівним малюванням улюблених авторів, забуваючи за ними сумну дійсність».

І захотілося хлопцеві самому писати про все, що бачив, що пережив: «Почав шести років з віршів, тоді «видав» на своєму хуторі кілька «журналів», докучаючи їм батькові, матері й дідові Андрієві... Ця обмежена публіка (як підріс брат та сестри — вона побільшала) мусила читати або слухати вірші, оповідання, наукові розвідки й інші писання вельми плодючого «автора»¹.

Проте батько мріяв про вищу технічну освіту для сина. У 1874 році, коли хлопцеві сповнилося 11 років, його, незважаючи ні на захоплення літературою, ні на хист до писання, віддають до Харківського реального училища.

Одного разу, на канікулах, коли Борис уже був у 3 класі Харківського реального училища, перебираючи старі книжки у батьковій скрині, натрапив він на Шевченкового «Кобзаря». Перегорнув одну, другу сторінку — і навіки, всім серцем прикипів до гарячих, сповнених гіркою болю та пекучого гніву слів. Одним духом перечитав цю книжку, потім ще і ще. Саме так думав і він, тільки не умів ясно і просто висловити цього. Відтоді ніколи не розлучався з мужнім Тарасовим словом, його життя взяв собі за взірць.

Тієї ночі сон довго не йшов до Бориса, а губи мимохіть повторювали такі прості, але кров'ю серця писані рядки: «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово». Вони ніби освітили шлях у майбутнє — шлях слугування уярмленому народові, визначили долю майбутнього письменника.

З того часу юнак уважно слідкує за українським друкованим словом, читає Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, М. Костомарова, захоплюється статтями Д. Писарєва. Чому так бідує трудовий люд, чому так обмаль щастя відміряла йому доля? Питання настирливі, болісні штовхали його на пошуки відповіді. І він шукає її у забороненій революційній літературі, захоплюється народницькими ідеями 70-х років.

У 1878 році за читання і поширення революційної літератури Бориса заарештовують і виключають з училища без права продовжувати навчання. Після ув'язнення його було звільнено на поруки батька і відправлено на хутір Кути без права виїзду.

¹ Автобіографія Б. Грінченка, зб. «Над могилою Б. Грінченка», К., 1910, стор. 11.

Мужність, яку проявив юнак у в'язниці, зробила його популярним серед революційної молоді, проте туберкульоз, викликаний нелюдськими умовами, підточував його здоров'я. І з того часу пильне око поліції до самої смерті стежило за кожним кроком Бориса Грінченка.

Дуже важким був для Бориса той рік на хуторі. Батько всіляко знущається з юнака, хоче зробити з нього військового. Лише теплі слова матері й сестер, яких так любив Борис, гоїли біль душі, утверджували правильність обраного шляху.

1881 року він залишає домівку і без будь-яких засобів до існування приїздить до Харкова. Вдень важкою працею заробляє нужденну копійчину, а ввечері готується до екзамену на звання народного вчителя.

Ось «яким чудом», як пише Грінченко в автобіографії, складено екзамен, і він здобуває посаду в сільській школі Зміївського земства. Та як його доїхати до того Змієва, коли в кишені лише кілька копійок? Ото й шукає по Харкову молодий вчитель попутної підводи, щоб добратися до школи! І от нарешті перед ним допитливі, розумні очі дітлахів... Так збулася його мрія — нести слово правди, освіти народові, будити його з важкого сну, виводити на шлях, гідний людини.

З того часу біль народу вливається у його світле серце і стає його болем, бо навколо «убогії ниви, убогії села, убогий, обшарпаний люд», і молодий вчитель вирішує покласти своє життя на те, щоб освітилися радістю дитячі личка, щедрими стали убогі ниви, щоб розвіяти хмари горя з похмурого неба батьківщини.

Вдень улюблена праця з дітьми, а ввечері у самотині своєї кімнати сідав за чисті аркуші і біль серця виливав на папір, закликав інших:

Годі лякатись! За діло святее
Сміло ми будемо йти!—

бо воля виблискувала десь за обрієм і треба було дружно докласти рук, адже

...давно вже час,
Щоб воля та прийшла й до нас.

1881 року у журналі «Світ» завдяки доброму слову І. Франка, який звернув увагу на обдарованого вчителя, були надруковані його перші поезії.

Половину свого трудового віку віддав Грінченко школі, сонячним променем був для сільської дівчорі, ніс народові слова правди й освіти. Жив з народом одним життям, під однією стріхою. Народне лихо штовхало його до невсипущої праці, щоб наблизити жаданий день свободи. Немає підручників — сам пише для дітей цікавий зрозумілий підручник, створює читанку, та міцні грати цензури поглинали цю працю. Мужичим дітям освіту та й ще рідною мовою!? Зась! І піднімалося владне сільське «начальство», заклинався у люті піп. Не платили грошей — перебивався з води на хліб. Знущались, посилали у вольсть рапорт за рапортом, бо муляла правда, яку ніс він мужичим дітям. Тому не засиджувався довго на одному місці: доноси, переслідування перекотиполом ганяють його з місця на місце — Веденське, Тройчата, Олексіївка, Нижня Сироватка на Харківщині. І знову далі.

На тих шляхах зустрів він свою долю — Марію Гладиліну, що стала його дружиною — вірним другом, соратником, вимріяним цвітом папороті. І вже пішли вони удвох тими нелегкими шляхами, разом учителювали, спільно збирали народну творчість, укладали словники, писали твори. Так до кола українських письменників прилучилася ще одна мужня жінка — Марія Загірня. Дуже хотіли Марія і Борис відкрити очі народові на його тяжке лихоліття, тому невтомно будили в душах своїх учнів людину — вільну, сміливу, незалежну, розкривали їм могутній світ знань. У одному із сіл, де вчителював Борис Дмитрович, учні разом із своїм улюбленим учителем випускали рукописний журнал «Думка», збирали народну творчість. Це були нові, ще небачені стосунки — дружба вчителя й учнів, учителя, старшого товариша, який не допускав у своїй школі тілесного покарання, морального приниження людини, розуміючи, як це калічить дитячу душу.

Свою педагогічну працю Борис Дмитрович поєднує з літературно-видавничою. Він сприяє виданню книжок для народно-го читання українською мовою, причому деякі пише сам або перекладає з російської та іноземних мов. Коли дивишся на список літератури, яку мріяв донести народові Грінченко, дивуєшся, де брав він сили, коли все встигав, скільки вміння докладав цей титан праці, щоб дати в руки народу добру книжку. Заходом Грінченка було видано 50 книжок загальним тиражем 200 тисяч примірників. Серед них — з великими труднощами видана збірка «Кобза» Павла Грабовського, що мучився в Сибіру, перлини Михайла Коцюбинського «П'ятизлотник», «Ялинка», «Харитя».

На той час це був воістину подвиг, бо за кожною українською книжечкою стояла смертельна боротьба з цензурою. Дуже багато Грінченкових рукописів зустрілися з грізним присудом цензури: «Печатанью не подлежит». Цензори дуже легко знаходили привід, щоб затримати рукопис, коротка, як блиск меча, фраза «Печатанью не подлежит» раз у раз обривала працю невтомного автора. А коли якийсь рукопис і проривався через усі перепони, на шляху грізно виростала найвища інстанція — «священний синод», що пильно шукав крамолу там, де її ніколи не було. Заборонялися для дітей переклади творів Л. Толстого, вірші Тараса Шевченка. Особливо пильно стежила цензура, щоб до українського читача не потрапила жодна книжка, де змальована визвольна боротьба інших народів. Книжки про Лінкольна, Джона Брауна, Жанну Д'Арк жахали цензорів, і вони не повертали видавцеві навіть рукописи, щоб жоден промінчик боротьби не скаламутив голови рабам російської імперії.

А він, звичайний сільський учитель, надсилав усе нові й нові рукописи, плекаючи в серці надію, що хоч один прорветься через міцні ґрати. Так довголітня боротьба з цензурою переростала у боротьбу з самим царатом.

І як невтомна бджола, що збирає мед з найкращих квітів, день за днем, слово за словом збирав Борис Грінченко «Словник української мови» (1907 р.), що приніс йому невмирущу славу, а українському народові неоціненний скарб.

Теплою дружбою, братньою підтримкою освітив Борис Грінченко тяжкі дні довічного сибірського заслання Павла Грабовського. Не можна без хвилювання читати листів Павла Грабовського до Бориса Грінченка. Любим братом, найдорожчим другом називає Павло Арсенович свого далекого побратима, звітує перед ним за кожний пережитий день, написаний твір. З його листів черпає силу, підтримку. І виношує найдорожчу мрію, повернувшись на Україну, поселитись недалеко від побратима. Саме йому та Іванові Франкові на суд і життя надсилає Павло Грабовський свої твори, саме їм несе своє хворе, змучене серце, добре знаючи, що завжди знайде в них дружній відгук. І вони робили все, що можна було зробити в умовах, коли царат гадиною душив вільну людську думку. Воістину подвижницьку боротьбу витримав Грінченко за те, щоб книжка політзасланця Павла Грабовського побачила світ. Тож не дивно, що Павло Арсенович уже тоді, коли хвороба і нелюдські умови каторги відняли в нього останні сили, звертається у 1902 році з перед-

смертним листом до Грінченка, заповідаючи йому всю свою творчу спадщину. На його честь називає свого єдиного сина Борисом.

У своїх творах Борис Грінченко показує Україну, як край тяжкої, виснажливої праці, край таких безпросвітних злиднів, що часом вбивають у людини все людське, та все ж вона знаходить у собі високі моральні сили піднятися над рівнем обставин, залишаючись у найбільшому — Людиною. Він і псевдонім собі узяв — Василь Чайченко, воістину ставши криком чайки-небоги, що собі на лихо вивела часнят при битій дорозі, і кожен, хто проходить дорогою, може скривдити беззахисних пташенят. Саме під цим псевдонімом прийшов він у нашу літературу.

Грінченко над усе прагне, щоб його слово стало на сторожі знедолених, чесно і вірно слугувало народові. З рук Тараса Шевченка він, як естафету, підхоплює заклик будити сподівану волю і всім своїм життям-подвигом наближає її. Скільки замірів носив у своїй душі, тамуючи їх, і скільки разів зв'язував своїй творчості крила і писав не те, що було у замірах, а те, чого найбільше вимагав час!

«Я ніколи не належав до тих поетів, що весь свій час можуть отдавати пісні,— писав Б. Грінченко.— На поезію завжди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці, часом любові, дорогої, здебільшого — нудної, наймитської. Моя пісня — то мій робітницький одпочинок і моя робітнича молитва-надія. Коли се не додає їй більшої літературної вартості, то все ж, може, робить її цікавою тому, хто, як я, пережив останні два десятки років з їх сльозами і надіями і силкувався знаходити іскру там, де, здавалося, була сама темрява». Але він рішуче заперечував тим, хто називав його співцем смутку. Ні, не смутком викликані його пісні, а палким бажанням поліпшити людську долю.

«Життя без щастя — це мука, а в час мук виривається з серця тільки ридання, риданням дзвенить кожне слово, кожна пісня. Що можна дати людям такою піснею? Здорову душу така пісня тільки розсердить, а хворій вона ще дужче роз'ятрить рани, збезсилить її. Ні, не треба, не треба їх, пісень горя,— тільки тоді вони їй мають право на життя, коли в їх чути силу і незламну віру у будуче щастя. А хіба такі пісні можна проспівати, коли будеш панькатися тільки з смутком? Ні, хай линуть горді пісні щастя, або хоч і горя, але з вірою в щастя»¹.

¹ Б. Грінченко. Книжка для отметок и замечаний каждого дня года, 1887, ЦНБ АН УРСР, від. рукописів 1, № 31607.

Провідне місце у поетичній спадщині Грінченка належить громадській ліриці. Його симпатії на боці тих, хто поливає кожний шматок хліба гірким потом, у кого стало сили розправити плечі і стати на двобій з життям.

І він разом із своїми героями виступає на боротьбу з соціальним злом, щоб наблизити час волі:

Хоч у недолі й нещасті звікусм —
Долю онукам дамо.

«До праці»

Борис Грінченко залишив нам у спадок прекрасні зразки пейзажної лірики.

Його вірші, в яких змальовано красу рідної природи, проймають печучою, тужною любов'ю до батьківщини, до її знедоленого народу.

Навіть оспівуючи весну, Грінченко не може не згадати горя народного, бо приносить вона нові тривоги для трударів:

В степу рвачкий на волі вітер віє,
По світу він гуляє, де схотів,
І бачить: скрізь недоля горе сіє,
І повен світ нещастів і жалів.

«Весняні сонети»

Образ пробудженої природи і людини, що сіє зерно, переростає у символічний образ сівача правди й волі, який прокладає борозни нового життя:

Колись і ти, сівачу правди й волі,
На рідний степ повинен ще прийти...

Поет закликає трударів боротися, аж поки буде сила, єднати людей у великій праці. Він утверджує могутню силу народу-трудівника, який все здолає, знесе важке ярмо царату:

За правду, за волю все зможу знести —
{ І жити, і вмерти без страху!

Пейзажна лірика Грінченка не раз приваблювала відомих композиторів Д. Січинського, К. Стеценка, М. Левицького, які створили на його слова справжні перлини музичної культури. Серед них «Квітчані сльози», «Могила», «Над Дніпром», «Смутні картини», що до сьогодні лунають зі сцен наших концертних залів.

І тоді
О, прийде запевне той день,
Що гніт, і неволя, і кров,—

Все зникне навіки, й годі
Подужа святая любов.

«Прийде»

Поет розумів, що боротьба за соціальне і національне визволення є спільною справою братніх народів, тому у вірші «Друзям» (1889 р.) він звертається до борців різних національностей, що пліч-о-пліч борються проти царського гніту:

Друзі кохані! Ми будемо жити
В спілці із людьми братами:
Ми ж бо великої людськості діти,—
Згода хай буде між нами!

Поет вірить, що могутній вітер революції прожене важкі хмари гніту і

Народові руку подасть,
Народ — його брат, його друг.

Грінченко ненавидів будь-яке приниження людини, він палко виступав проти «ідеології» рабства, яку намагалися прищепити всім станам імперії із шкільних кафедр і церковних амвонів, у книжках, газетах.

Грінченко розумів, що без затуманення людського розуму не можуть жити носії темряви, які прагнули вдержати серед людей у старій силі ідеали рабства й панування, експлуатації й безправності!

Завдання поета і поезії боротися проти темряви й рабства, роздмухувати іскри ненависті у яскраве вогнище повстання. І тоді вчорашній раб виявить міць борця і розірве свої кайдани:

Я з тих рабів, що єсть у їх
Жадання пута розбивати
І ті будівлі руйнують,
Що в їх стирчать залізні ґрати.
Я з тих рабів, що їм на те
Дається рабськеє убрання,
Щоб швидше рабство розвалить,
Одняти в ката панування.

«Я — раб»

Так заклик «до праці» доповнюється закликом: до боротьби!

...хто розбити кайдани
Вміє своєю рукою,—
Той тільки вільним і стане:
Воля живе боротьбою!

«Боязким»

Безстрашним борцям, людям, що до останку віддають своє життя боротьбі, революції присвячує Борис Дмитрович своє натхненне слово. Один за одним проходять в його творах мужні борці за волю в історії людства, які гинули нескорені.

Так у вірші «Людина я... І мушу червоніти...» він згадає кров Джордано Бруно, кайдани, що їх носив Спартак, вогнище, де вмерла Жанна Д'Арк.

Зворушено, з великою теплотою оспівує поет безсмертний подвиг нашої славної землячки Марусі Вітрової, що спалила себе на знак протесту проти царського терору в похмурих стінах Петропавлівської фортеці. Відсвіт цього кривавого світла долинув до Києва, Москви, Харкова. І виходили на цю криваву заграву сотні людей, протестуючи проти тирана-царя. Пішла в безсмертя дочка Прометея, оживаючи у палких словах поета, закликаючи до борні:

Я умру, але так, щоб кати
Не могли тії смерті сховати;
Щоб навчилися муку нести,
Ті, що йдуть до святої мети,
Щоб навчились за волю вмирати!

«Марусі Вітрової»

Бориса Грінченка приваблювала тема визвольної боротьби за незалежність батьківщини, яку вели різні народи різних часів.

У поезії «Леандро» (1904 р.) він уславлює мужність борця за визволення Ломбардії з-під влади австрійської імперії. Німецькі поневолювачі схопили безстрашного юнака, вони прив'язали його до стовпа для розстрілу. Але їм мало убити воїна, вони хотіли побачити в нього перед лицем смерті страх, каяття, покую. Та мужній звияжець сміливо дивиться в очі ворогам:

Хто боровся за волю й свій край —
Не злякається муки і сирати.

Грінченко всього себе віддає народній справі. Він не вмів берегти ні себе, ні свого здоров'я, ні своїх найдорожчих. Саме таку готовність до подвигу в ім'я світлого майбутнього, до самопожертви, як у Марусі Вітрової, виховав він у своїй єдиній доньці Насті. Від вогню батьківського серця зайнялося серце безстрашної дівчини, що стала на шлях нещадної боротьби за перемогу прекрасного соціалістичного ідеалу. Дівчина належала до гордого покоління соколів, що, вмираючи, залишаються живим прикладом на довгі покоління. «Дитинка моя, ти ж зго-

риш, отак живучи»,— кривавилось материнське серце, передчуваючи страшну втрату¹.

«Хоч згорю, то знатиму за що... Не вчили мене чужими руками жар загібати. Я хочу й сама здобувати, а не тільки користуватися з того, що здобуто іншими»²,— відповідала дочка.

Ніколи не думала про себе, все для народу, революції, так, як і навчив батько. Натхненню декламувала батькові заповіді, що стали для неї дороговказом у житті: «Ми плачемо над муками людськими, ми кленемо мучителів гидких, розвагою стрічаємо безщасних, красою закрашаємо життя і кличемо душею воскресати усякого, у кого б'ється серце, усякого, хто душу не продав, хто хоче жить, а не вмирать помалу, хто хоче жить новим, а не старим»³.

Рано їй довелося пізнати тюрми, але зломити її ні допити, ні знущання не змогли.

Читаш мужні, сильні листи з тюрми і дивуєшся, скільки в них залізної моці, рішучості. Бажко повірити, що писала їх хвора двадцятирічна дівчина. Та ця дівчина належала до підпільної соціал-демократичної організації, була пропагандисткою ленінського слова!

Батько домігся, щоб Насті разом з шестимісячним сином Волею дозволили бути дома. До останньої хвилини, лежачи в ліжку, вона працювала: перекладала, правила коректуру. А під вікном бовваніла незмінна постать жандарма, хоч поліція добре знала, що смертельно хворій Насті вже не встати...

Заповітна мрія була у неї, мрія про волю, тому і сина назвала Волею. Вірила.

Останнім записом Насті Борисівни Грінченко у робочому зошиті були безсмертні слова Тараса Шевченка: «Ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою».

Смерть коханої доньки у 1908 році, а незабаром її маленького сина — єдиного внука Грінченка, а згодом любої матері глибоко потрясли письменника.

Тяжка сімейна драма поєдналася з народним лихоліттям — наступом столипінської реакції. Бруківки київських вулиць не раз омивалися кров'ю, у нічній тиші казематів, на шибеницях мужньо вмирили кращі сини народу. Гинули, та не здавались. По селах лютували каральні експедиції. Царат кров'ю заливав мрію народу про землю і волю.

¹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, А., № 32654. Біографія Насті Грінченко, написала М. Грінченко.

² Там же.

³ «Молода Україна», ч. VI—VII, 1910, стор. 225—226.

Народне горе стоголосою луною обізвалось у хворому серці поета-громадянина. Туберкульоз активізувався, поклав його у ліжко. Вірні побратими — серед них Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко, — вболіваючи за долю письменника, наполягали на негайному виїзді на лікування за кордон.

Леся Українка, яку тяжка недуга гнала по світу, радить йому Італію.

І ось Борис Дмитрович, по суті вперше, — було це в італійському місті Оспедалетті — взявся за лікування. Але навіть там, живучи під південним сонячним небом, він летів думкою до свого знедоленого краю, лиш ним жив, для нього працював. Смерть залишила недокінченим життєпис Шевченка, який він писав для дітей, прагнучи відтворити полум'яний образ Кобзаря, як гідний наслідування.

Хвороба прогресувала. Титанічна праця, постійна боротьба, важкі злигодні до решти виточили сили Бориса Грінченка.

6 травня 1910 року в місті Оспедалетті на 47 році його життя обірвалося.

Телеграф доніс до України сумну звістку про смерть вірного сина народу. Тіло його перевезли до Києва. 9 травня 1910 року до труни Грінченка йшли і йшли тисячі людей, щоб віддати останню шану письменникові-борцеві, який згорів, торуючи шлях до нового життя. Йшли робітники і селяни, студенти й учні, йшли грузини і білоруси, українці й росіяни, поляки і євреї. Бо працею своєю слугував не лише Україні, а всім, хто ішов шляхом боротьби за волю.

Його похорон на Байковому кладовищі перетворився на могутню демонстрацію протесту проти царату. Численні некрологи, листи співчуття зарясніли в газетах України, Росії, Грузії. Відгукнулися на смерть поета періодичні видання Італії, Австрії, Канади, Сполучених Штатів Америки, Бразилії. Академік О. О. Шахматов висловив співчуття від Російської Академії наук.

Через важкі ґрати сибірських казематів прорвався лист 17-ти відважних: «Довідавшись, що Україна утратила дорогоцінну перлину — великого українського діяча Бориса Грінченка, ми, українці, загнані в сибірські каторжні тюрми, прилучаємось до її великого горя і шлем їй через хребет Байкальських гір своє сердечне спочування. Вічна пам'ять великому борцю за освіту».

На його могилу, як знак братерської солідарності, лягли вінки, підписані більше як десятьма мовами.

Михайло Коцюбинський посилає слово утіхи Марії Загірній, дружині покійного, яке свідчить про велику шану і почуття приязні. «Нехай буде потіхою Вам, як і всій Україні, що він був серед нас, що його велика праця, його велика любов до народу не згинуть ніколи і в них він ще довго житиме серед вдячних нащадків».

* * *

Діти — майбутнє народу. Тому боліло серце вчителя за їх долю, оповиту пільмою неучтва і злиднів, тому постають з його творів світлі, добрі, ліричні образи дітей.

Твори про тяжку дитячу долю розкривають перед нами щедру, чуйну душу педагога, воскрешають роки його вчителювання. Теплою, душевним тактом, вірою у світле дитяче серце віє з його оповідань про дітей. Борис Грінченко у своїх творах нещадно викривав облудну систему навчання і виховання, яка панувала в Росії й була скерована на одурманення і знищення людської особистості, бо царський уряд був найменше зацікавлений у справжній освіті народу. Раби не повинні відчувати свого рабства, а для цього темрява, забобони, релігія — найкращі помічники.

З творів Бориса Грінченка виразно вимальовується соціальне становище школи — «маленької хатки, завбільшки сорок квадратних аршин, з ямами в земляній долівці». Вчителеві Грінченку не раз дошкуляли наскоки напівграмотного повітового начальства, що навіть іспити перетворювало у своєрідну екзекуцію, божу кару для учнів. Таку типову картину старої школи відтворив Борис Дмитрович у своєму оповіданні «Екзамен».

Великий день сьогодні у Тополівці — у школі має відбутися екзамен, а на нього прибуде сам член шкільної ради. Ще з учорашнього дня готується все до зустрічі високого гостя. Шкільний сторож так-сяк позбивав старі, розвалені парти, позамазував глиною найбільші ями на долівці, щоб «пан член», боронь боже, не оступився, а вчитель, не допросившись у волості ма-зальниць, власноручно шпарував шкільні стіни і груби. Навіть стільців позичено, щоб було де сісти високій комісії. Та й школярі по-празниковому убрались, і босих не було видно.

Вже в котрий раз наказувано учням, як слід відповідати начальству. Перестрахані, затуркані школярі принишкли, з жахом чекаючи екзамену. Для них невідоме начальство, що так наполохало їх учителя і батюшку, виросло у щось тасмиче і страшне, від чого залежить їхнє життя. Минає година, друга,

третя. Страшний пан, що так довго примушував себе чекати, з кожною хвилиною все більше жахає школярів. Нарешті, годині о третій почувся дзвінок. Приїхав! Багатьом перехопило дух, декотрі побіліли. І ось почався екзамен. Член комісії, нещадно калічачи мову, бо сам він з колишніх крамарів і до ладу не знає ні української, ні російської, задає перше питання. Найкраще він знайомий з арифметикою, тому питання «скільки буде...» одне за одним посипались на голови учнів. І хтозна, скільки б тривала оця мука, коли б серед класу зненацька не розітнулося хлипання, яке перейшло в голосний плач. Вачачи, що він переборщив, член шкільної ради притих. І залюбки прийняв запрошення батюшки закусити і там підписати екзаменаційний протокол.

Факти власного життя послужили письменникові матеріалом для створення типової картини становища вчителя. Повна безправність і беззахисність, кількамісячні затримки мізерної платні, збиткування сільського начальства і глитаїв були спрямовані на моральне приниження вчителя, відтак і школи, на те, щоб зробити з нього найпокірнішого слугу «царя и отечества». Учитель-трудівник, справжній подвижник, друг дітей, що не йде на компроміс із власним сумлінням і за це платиться своїм місцем у школі, постає перед нами з оповідання «Непокірний».

Ось перед нами проходить трагедія вічно голодного, злиденного існування селянської дитини («Украла»). Голод штовхнув добру, чесну дівчинку Олександрю на злочин. Вона вкрала шматок хліба у своєї ситої товаришки і потай, навпіл із сльозами, їсть його, ховаючись від дитячих очей.

Діти, що стежили за Олександрю, привели її у клас і нещадно ганьблять і без того зболену горем, замучену голодом дівчину. Їхній присуд короткий: «Вигнати!» Скільки великого серця треба було мати вчителю, щоб зрозуміти причину такого вчинку сердечної дівчинки, відвернути ганьбу від неї, викликати співчуття до людського горя у дитячих душах.

Гірко ридуючи, Олександра кілька разів починала говорити, але слова застрягали десь усередині. Важко, ой як важко вистежити на суд людський свою біду. Та підбадьорена теплим поглядом, довірою вчителя, дівчинка призналась у всьому. І вчитель зрозумів, не зганьбив дитину, а взяв її за руку і вивів до своєї кімнати, щоб заспокоїлась.

«Як повернувся він у клас, то десятки рук простяглись до його, і в кожній була якась їжа:

— Натє! Дайте їй! Хай поїсть!»

В оповіданні «Без хліба» Грінченко таврує злиденні умови людського існування, що штовхають людину на злочин.

Відчай і голод змусили чесного чоловіка взяти мішок і вночі піти до громадських гамазеїв. На деякий час відсунув Петро кістляву руку голоду від своєї родини, а з нею і ясний спокій, лад, що завжди панували в його хаті.

Горпина мов не та до його стала. Зникли її розмови, щирі та ласкаві,— тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день — сумна-сумна ходить.

Гостра, мов коса, думка пекла вогнем, що її чоловік зробився злодієм. Із самого нутра зболілої душі вириваються пекучі слова:

«... Коли ж несила моя... я любила тебе, а ти злодієм збивсь... Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!»

Лише коли змучений докорами совісті Петро пішов і признався громаді про свій так ніким і не знаний злочин, і люди, зрозумівши найтонщі порухи його душі, оту велику нужду, що штовхнула чесного чоловіка на крадіжку, простили його, колишнє життя вернулося у їх дім.

Так письменник-демократ у темні дні царської сваволі, коли буржуазні горе-писакі оббрівали простий люд, звинувачували його в усіх смертних гріхах, утверджував високі моральні сили народу, які не змогли витоптати ні неволя, ні голод, ні сама смерть.

Любов'ю до людини праці дихає оповідання «Сестриця Галя», з якого постає справжня драма життя. Борис Грінченко з теплим замилюванням створює чудовий образ маленької дівчини Галі, котра зуміла подолати в собі люте горе — смерть любої матері і замінити безпорадним маленьким братику і сестричці матір.

Письменник завжди шукав добра, краси, світла у житті людини і відкривав на них очі дітям, щоб були вони кращими і доля у них була іншою.

Щирій дитячій дружбі присвячено оповідання «Ксеня». Скільки відданості й чистоти у цій дружбі, скільки прагнення світла, радощів, але все це розбивається об мур соціальних кривд і несправедливості. Якими добрими, світлими, чистими народжуються діти, і скільки злигоднів, горя, кривди треба зустріти в житті, щоб зчерствіли їхні душі, покрилися корою байдужості, щоб прокинулись у них темні сили власника і слово «моє» заступило великий світ перед очима.

Тонка поетична душа дівчинки, дитинство якої було оповите хрещатим барвінком, овіяне духом зелених полів, зако-

лисане красою рідної пісні, стикається після смерті матері з казенним, бездушним «приютом».

Наталя, живучи дома, часто зазнавала голоду, холоду, самотності, а зараз вона має і їжу, і м'яку постіль, і одягу. Але дівчинка для всіх тут чужа-чужиною, відчуває себе нікому не потрібною, упослідженою, не може знести черствості байдужості виховательки та дикого глузування одноліток.

І бідна дитина відгороджується від посміху, знущань глухим муром мовчання, за яким кривавиться її маленьке серце. «Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень». А тут чужа для неї мова спотворювала всі її уявлення про речі. «Вона блукала по її очима й думкою так, як дитина блукала б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому».

Відчай, безвихідь свого становища задавлює її життя тугим кільцем, і вона, щоб утекти від нього, хоче втопитися. Але привчена в школі без дозволу вчителя не ступити й кроку, дівчинка з страхом просить на це дозволу у виховательки. Заборона на цей єдино можливий вихід вкрай знесилює Наталю, і вона тяжко захворює.

Оповідання «Дзвоник» присвятив Борис Грінченко Іванові Франкові у 25-річний ювілей його літературної діяльності.

Не можна без хвилювання читати й високопатріотичне оповідання «Олеся».

Твір переносить нас у той далекий час, коли наш народ вів постійну боротьбу з татарами, які несли на Україну смерть, пожежі, неволю. Скільки бранців і бранок пройшли в турецьку неволю проклятим Чорним шляхом, скільки сиріт залишалося на сплюндрованій землі. Про долю двох сиріток — Олесі і Михася, вихованців діда Данила, і йдеться в оповіданні. Дід Данило на собі відчув тягар турецької неволі, з чужої землі приніс палку любов до батьківщини і готовність прийняти смерть за неї. Не раз у дітей, які слухали дідові розповіді, блискотіла сльоза на очах, не раз серце сповнювалося ненавистю до ворогів. Найдорожче, що є у людини, то її батьківщина, за неї і смерть свята — цей найвищий дідів заповіт увібрали Олеся і Михайлик у найглибші куточки свого ества. І коли одного разу Олеся зустрілася з татарами, вона, ні хвилини не вагаючись, ціною власного життя рятує односельців, заводить татар у болото. Все село пішло проводити Олеся в останню путь, бо вона з честю виконала свій найсвятіший обов'язок. Дід Данило, стримуючи сльози над її могилою, сказав: «Кожен повинен

боронити свій рідний край, не жаліючи життя! Дай, боже, всякому такої смерті!»

В оповіданнях «Кавуни», «Грицько» Борис Грінченко ще і ще раз звертається до улюбленої теми — змалювання життя дітей. І в котрий раз таврує він соціальну нерівність, яка породжує заздрість, ненависть, нахил до злочинства. Твори для дітей Бориса Грінченка, поряд з творами для дітей І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки й С. Васильченка, ввійшли в золоту скарбницю української дитячої літератури, не втратили і на сьогодні свого великого значення, воскрешаючи перед нашою дітворою гіркі сторінки життя у добу колишнього лихоліття.

Не тільки прозовими творами та поезією увійшов Грінченко в історію української літератури. Важко сьогодні уявити весь процес розвитку української дожовтневої прози без його повістей «Серед темної ночі», «Під тихими вербами». У них письменник зображує класове розшарування на селі, дальший процес обезземелення селян, загострення соціальних конфліктів. Його симпатії на боці тих, хто виступає на боротьбу проти темряви, забобонів, насильства. Нехай на шляху боротьби гине Зінько, герой повісті «Під тихими вербами», але перед смертю він сподівається, що скоро зійде сонце нового життя. Тому бідняк Карпо, в душі якого визріває почуття помсти над глитаями, на запитання Зінька: «Ще не зійшло сонце?» — відповідає: «Скоро зійде...» Письменник проклинає суспільство, «де люди зробили собі з широкого й ясного світу тісний світ неволі й темряви, зв'язаної боротьби за шматок хліба, за право жити там, де щедра рука могутньої природи розлила багатство життя» («Серед темної ночі»).

Борис Дмитрович свою літературну працю поєднував з постійною громадською діяльністю. Ніколи і ніде не відмовлявся від будь-якої роботи, аби вона була спрямована на користь рідному краю, його трудовому народові. Він мав щасливу здатність згуртовувати навколо себе тих, хто боровся за світле майбуття.

Перегортаючи літопис літературно-громадського життя того періоду, скрізь натрапляєш на працю його рук. Чи то в упорядкуванні фондів Чернігівського музею, чи в організації літературних ювілеїв, чи у зміцненні братніх інтернаціональних зв'язків, чи у видавничій роботі. На все у нього вистачало часу, лиш для себе ніколи не було. Відкладав на потім лікування і забував про важку хворобу, що день у день підточувала його сили. З степів та ланів України, з людських сердець зібрав він у своє велике серце тугу, сльози, горе народне, і воно закипало у його творах палким вогнем ненависті до гнобителів.

Сонячним променем був він для народу, для нього жив і заради нього згорав. Усе йому, до останнього подиху. Він справжній титан праці, та ніколи не говорив про неї, лише працював невтомно, невпинно, завжди.

Юний друже, простягни руку до полиці, візьми цю книгу, прочитай її і схили голову перед світлою пам'яттю того, хто у мороці царського свавілля торував шлях до світлого прийдешнього, дарував людям щедрий промінь свого великого серця.

Надія Коваленко

НІБУ

ПОЕЗІІ

ДО ПРАЦІ

Праця єдина з неволі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святеє
Сміло ми будемо йти!

Праця єдина нам шлях уторує,
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямує:
Нумо до праці мерщій!

Праця не згине між людьми даремне:
Сонце засвітить колись,
Дякою нас тоді люди згадають —
Нум же! До праці берись!

Хоч у недолі й нещасті звікуєм —
Долю онукам дамо!
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!

Сміливо ж, браття, до праці ставайте,—
Час наступає — ходім!
Дяка і шана робітникам щирим!
Сором недбалим усім!

1881

НАША ДОЛЯ

Ні, не радість в житті нам судилась усім,
Ми не щастям на світі впивались,—
Нас вітало життя тільки горем тяжким,
І ми з мукою, з горем збратались.
Тільки й знаємо ми, що стояти в борні,
Тільки й чуєм прокльон та ридання;
Не засяють вже нам ясно інші дні!
Нам на щастя нема сподівання.
Але ж в серці у нас невмируща одна
Не згасає надія ніколи:
Не мине без пуття наша мука страшна,
Наша праця під гнітом неволі.
На могилах у тих, що в борні полягли,
Собі щастя збудують онуки
І промовлять: вони недаремно жили,—
Здобули-бо нам волю їх муки...

1881

СМУТНІ КАРТИНИ

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд,—
Смутнії картини, смутні-невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.
Не став би дивитись, схотів би забути,—
Так сили забути нема:
То ріднії села, то ріднії люди,
То наша Україна сама...

1883

ШМАТОК ХЛІБА

І холод, і мряка надворі панує,
А вітер осінній реве і лютує.
Дивлюся: під тином сердешна дитина,
Хлоп'ятко маленьке, — вся в латах свитина, —
Іде-шкутильгає, підходить до хати...
Недавні ще сльози на личеньку знати,
І видко у очіх голодну муку...

«Христа ради, хліба!..» Закляккую руку
Хлоп'я простягає: «Не їв ще нічого...»
Дали у віконце хлоп'яті сухого
Шматок того хліба... Малими руками
Вхопило шматочок, до його вустами
Припало відразу й пішло по дорозі...
Дмухнув знову вітер і здув його сльози...

1882

Х Л І Б О Р О Б

Я убогий родивсь, і в ті дні,
Як вмирать доведеться мені,—
Тільки горе та стомлені руки
Та ще серце, зотлілеє з муки,
Я зложу у дубовій труні.

Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.

На тім полі каміння було,
Поле все бур'яном заросло,
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло.

У годину, в негоду я там:
Без роботи погано рукам!
Нехай дощ і крізь драну свитину
Січе згорблену працею спину,
А спочинку собі я не дам!

Скільки поту свого я пролив,
Скільки сили я там положив!
Та дарма! бо поорана нива
Нам давала багатії жнива:
Я недурно невтомно робив.

Такі жнива зазнав я не раз,
А тепер вже минувся мій час,
Я вже чую: останнє літо
Бачу я золоте своє жито,
Бачу, ниви широкії, вас.

Мої діти зберуть урожай...
Усьому наступає свій край,
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і навіки спочину,—
Мої ж діти зберуть урожай!

Мої діти — дочки і сини —
Усі вкупі зібравшись, вони,
Як почнуть до обіду сідати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні.

І за те, що, працюючи, зміг
Згодувати і викохати їх,
То про мене в їх згадка не згине,
Після мене ще довгі години
Моє діло не вмере серед їх.

Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
Як вмирати доведеться мені,
То не сором ці стомлені руки
І це серце, зотліле з муки,
Положити в дубовій труні!..

Вхопило шматочок, до його вустами
припало відразу...

«Шматок хліба»

П Р И Й Д Е!

О, прийде запевне той день,
Що ми відпочинем од мук
І скинем заліза важкі
З ізв'язаних стомлених рук.

О, прийде запевне той день,
Що гніт, і неволя, і кров —
Все зникне навіки, й тоді
Подужа святая любов.

Безсилий не знатиме більше
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть,
Народ — його брат, його друг.

О, прийде він, прийде той день,
І хвальний та радісний спів
Поллється по світові скрізь
Із уст у людей, у братів.

Про волю, і щастя, й любов
Казатимуть дивні пісні,
Віщуючи людськості їх
На довгі, довічні дні...

ДО ТИХ, ЩО ЗОСТАНУТЬСЯ

Кому я потьмарів чи болем, чи журбою
В його житті дні, роки чи хвилини,—
Простіть мені за те, що й я тяжкою
Скорботою платив в страшні години
За право тільки жити, не вмерти серед бою!

За те мене простіть, що в наші дні похмурі
Боявся я рабом нікчемним бути,
Що не ховавсь лякливо серед бурі,
Що йшов туди, де гуркіт праці чути,
Що камінь єсть і мій у нашім спільнім мурі.

За те простіть, що я, мов хмарка у просторі,
Пролину й більш не буду вас тьмарити,
В незнаному розвіявшись морі,—
Ви ж будете огнем життя світити,
І вам сіятимуть з блакиті рідні зорі.

1904

ЗЕРНЯТКА

* * *

Щастя хочеш ти зазнати?
Щастя дурно не дається:
Тільки той його придбає,
Хто за його в бої б'ється.

У великім нашім бої
За нового дня світання
Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання.

* * *

Говорять люди: не зітхай,
Чого нема, то й так нехай!
А я говорю: не зітхай,
Коли нема, — борись, придбай!

* * *

Краще кривду вже терпіти,
Ніж самим її чинити,
А ще краще, пане-брате,
Ні чинить, ні зазнавати:
Сил набравшись і надії,
Не терпівши, скинуть з шиї.

* * *

Гей, по чім дурного знати?
Що розквасив губи й плаче! ¹
Пане-брате, пане-брате!
Той дурний — то ми неначе.

¹ Народна приказка. (Примітка автора).

Всі з зітханнями, з жалями
Озиваються до неба...
Гетьте к бісу з плаксіями!
Нам борців, нам діла треба!

* * *

От, кажуть, пригоди
Учать людей згоди.
Невже на пригоди
У нас недороди?
Здається, багато
Пригод нам бувало,—
Чомусь тільки згоди
У нас досі мало.

* * *

На вбогому — лати,
На багачу — шати;
Та не йди сорочки
В дуки позичати;
Коли чим не маєш
Покричь свою спину,
То йди просить, брате,
В убогу хатину.

* * *

— Якої віри ти? — хтось цигана спитав.
— Якої ж треба вам? — той одповів.
Кого тобі сей циган нагадав?
Та наших землячків...

* * *

Ти один, а їх багато?
Ну, дак що тобі? Байдуже!
Більше буде в тебе свято,
Як подужаєш їх, друже.

Де багато — ще не сила,
Дужість міряй не лічбою;
Перевага там, де сміла
Сила духа в правім бою.

* * *

Твердо гордий дуб стоїть:
Ані лютії морози,
Ані бурі, ні погрози
Не змогли його звалить.

Як той дуб, ти гордо стій:
Хай ні зради, ні догани,
Ані муки, ні кайдани
Дух зломить не зможуть твій.

* * *

Хто руйнує, — по тім застається руїна.
А руїник поліг, — проминає година —
І руїна сумна вже зника в бур'янах,
А лихеє ім'я розлетілось, мов прах.

Хто будує, — лиша по собі будівання
Про потребу людям і про добре вживання:
В тій будівлі людське покоління зросте,
І творцеве ім'я йому буде святе.

* * *

Повний місяць ясний про згасання
Не гада серед пишного сяння.
Як сміються ще дні весняні, —
Нащо думать про бурі хмарні?

Дуб зелений у літню годину
Не гада про сніги й хуртовину.
Не схиляється ж хай голова,
Як її сивина не вкрива.

* * *

Норець в глибоні поринає кипучі,
І з моря виносить він перла блискучі —
Окрасу морськую земної уроди.

Так розум порине в простори чудовні,
Небесні й морськії, і перла коштовні
Виносить відтіль — таємниці природи.

* * *

— Неможливо, — кричать боязкі, — досягти,
Бо добути його — то над людськії сили!..
Не кричи, а іди і візьми його ти:
Неможливе — се те, що не вдіав ще смілий.

* * *

Звикли завтра всі людці робити,
Плентатись помалу до мети:
Звикни лиш робити все сьогодні —
І до неї перший прийдеши ти!

* * *

«Зроблю» — сього сахайся слова;
«Зробив» — оце потужних мова.

* * *

Лихо в світі не довічно
Мучить нас і боре.
Бо так саме, як і щастя,
Так минає й горе.

1898—1903

Ж А Б И

БАЙКА

Рід жаб'ячий надумався прохати
У Перуна собі в болото короля,—
Перун послав їм Журавля.
Почав король королювати,—
Струснулися річки, озера, болота:
Підданців той король живцем глита —
Не можна їм з болота й визирати:
Жалю король не зна.
Безщасні знов до Перунá:
«Помилуй, господи! не дай нас у наругу!
Візьми цього катюгу,
Дай іншого!..» — І він їм дав Ужа,
Товстючого, із доброго гужа.
От, думають, добро придбали!
Тепер так буде рай!
«Гляди ж, нас не глитай!» —
Підданці забажали.
«Чому? — сказав король, — самі ж мене
прохали!»
«Який там враг Ужа просив!..
Хіба король на те, щоб нас він їв?»
«А коли так, то буду вас за те глитати,
Що не хотіли ви мене прохати».

Чи Журавель, чи Вуж — біда одна:
Було б не турбувати й спершу Перуна.

1890

Хоч ти й утік, — невільникom зостався.

«Учений ведмідь»

Я В І Р Т А П О Д О Р О Ж Н І

БАЙКА

Широкий степ прославсь. І без хмарини

Над степом чистая блакить,

І сонце відтіля огнем жахтить,

За променем пекучий промінь лине,

Згоряє квітка і трава,

Ні пташечки навкруг, ні комашини,—

Від спеки умира пустиня степова.

Два Подорожні тільки там— без

сили,

Знеможені, від спеки мліли

І плентались, де шлях вузенький біг.

«Хоч би вітрець дмухнув!»— Один

озвався,

А Другий вже й озватися не міг...

Але й вітрець десь в балці заховався

І тихо спав... Коли се вдалині

Ген дерево... «Ось-ось де відпочити!..»

Ідуть туди, де пишні та рясні

Свої розкинув Явір віти.

Доплентались, попадали й лежать,—

Чудовий холодок їм оживляє тіло;

Радіючи, що роблять добре діло,

Гілки вгорі прихильно шелестять.

Спочивши та набравшись сили,

Мандрівці вже й загомоніли.

Балакали про світ та про людські діла,

Як завести добро та збуться зла,

І звідки й як усе, що бачим, стало,—

І ще балакали чимало...

А далі світ цей стали розбирать:

«Дивуюсь я,— почав Один казать,—

Як на світі багато є такого,

Що зовсім ні до чого.

І нащо вже воно, то хто його і зна!

А інша голова дурна

Кричить: його нам треба дуже,

Без його жить несила нам!
Не вірмо брехням і казкам!
Про негідь нам байдуже?
От Явір цей... Навіщо він росте?
Ні овощу нема, ані цвіте,—
Куди не глянь,— нічого
Немає доброго із його.
Зрубати б геть...»
«А де ви лежите?—
Їм Явір враз на те;
Він досі мовчки прислухався
І несподівано озвався,—
Від спеки де рятунок вам?
І під моїм тут лежачи гіллям,
Ще смієте мене ганьбити
І не давати жити!..»

ОРЕЛ ТА КУРКА
БАЙКА

«Навіщо се на високостях тих,
На скелях, на горах страшних,
Що аж до неба геть сягають,
Викохуєш дітей своїх?
Та, зріши по горах, вони землі не знають!—
Зо смітника питає Курка у Орла,—
От я — я в бур'яні кубелечко звила...»
«Якби,— Орел сказав,— ти з розумом була,
То знала б, що коли б Орлята
В багні та в смітті, як Курчата,
Ізмалечку росли,—
До сонця не могли б ширяючи сягати».

Хто хоче небеса високі знати,
На високостях хай росте він, як Орли!

1893

РЕП'ЯХ

БАЙКА

Причепа, докучний Реп'ях,
Край стежки стоячи, розвеличався:
«Дивіться, як я вславивсь по світах,
Як з усіма я побратався:
От скільки тут не ходить, то мене
Ніхто не обмине,
Усяке зазнайомиться зо мною:
Той рукавом зачепить, той полою,
І всяке візьме в мене Реп'яшка.
Це ж слава неабияка,
Що мусять ласки в нас запобігати!
Десь стало вже відомо по світах,
Що сила вся у Реп'яхах.
І кожен хоче їх придбати!»
«Хвались, дурний! — на те йому Шпориш, —
Над стежкою стоїш,
Усіх займаєш сам — людину й товарину,
На кожного начепиш Реп'яшину,
Усяк тебе за те клене,
А подарунок твій на смітник швиргоне».

Од Реп'яхів ніде нема спокою:
Ані стежок без їх, ані шляхів,
Куди ти ні поткнись, — ув'язне за тобою...
Таких і в нас багато Реп'яхів.

1894

УЧЕНИЙ ВЕДМІДЬ

БАЙКА

Ланцюг порвавши свій, Ведмідь кудлатий
Утік од Цигана та знову до своїх,

Зібралися його вітати

Усі Ведмеді з пущ і нетрів лісових

Та з волею поздоровляти.

Ведмідь розказує, що бачив по світах:

«Ге! там не так, як по лісах:

У нас отак!..» — І дибки він зіп'явся,

Став танцювать, топтався, вихилявся,

Із щирості аж потом умивався.

Дотанцював, на земляків гука:

«Оце дак штука! що, яка?

Я знав, як циганові догоджати!

Ану і ви повчіться танцювати!

Та де! не вам

Утяти це, дурним лісовикам!

Щоб знати, на яку ступати,

Тут треба вченого, як я!..»

«Дурна у тебе голова твоя! —

Старий Ведмідь озвавсь до його, —

Немає доброго нічого

У танцях, братику, твоїх!

Навіщо нам ці викрутаси

Та вихиляси?

Не хочем штук невільницьких гидких, —

Хто на припоні, той хай робить їх.

Чого ж ти так розвеличався?

Хоч ти й утік, — невільником zostався».

Таких, як цей Ведмідь, я бачив мужиків.

А більше ще — панів.

1895

ХМІЛЬ ТА КВІТКИ
БАЙКА

Барвіночок хрещатий
Обняв, розрісися, грядки,
А на грядках леліють Зірочки,
Гвоздик, на пахощі багатий,
Лелія біла й ніжна Резеда
Тихенько з купки вигляда, —
Все хоче розцвітати і пахнути й пишати
В веселому садку.
А біля їх близенько на кілку
Повився вгору Хміль кудлатий.
«Який народ мізерний та низький! —
До їх говорить Хміль з пихою, —
От я, — так виріс, бач, який!
Ось-ось зрівняюся з Вербою!
Я бачу: я не бур'янець малий,
Я — дерево! І скоро тут над вами
Шумітиму широкими гілками.
Ви всі малі, нікчемний ви бур'ян,
Між вами я, — як між мужвою пан!»
«Оце розвеличався! —
Барвінок сміючись озвався, —
Усі йому малі!
Ти — дерево? Городня бадиліна!
Коли б не той кілок, суха тичина, —
Ти б плазував низенько по землі,
І кожен би тебе топтав ногою:
Ми ж стоїмо самі, не силою чужою». —
І засміялися Квітки.
Кудлай же, мов недочуває,
З кілка препишно позирає
Та думає: «Нікчемні харпаки!..»

ОПОВІДАННЯ

Сьогодні великий день у Тополівській школі: в цей день має відбутися екзамен, а на йому повинен бути член ради шкільної. Тим-то в школі ще з учора все готується. І молодий, що тільки перший рік учителює, вчитель, і сторож Кирило Криворукий працюються з усієї сили. Ще вчора маленька хатка, що волость віддала у своєму будинкові на школу, завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожному школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин:

— А то візьме та й товче чобітьми! Де б оберігатися, легенько ступати, а він товче. А ти за ним маж та рівняй! От уже приїде пан, то він вам дасть!

Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закативши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім не зважаючи на те, що така праця анітрохи не відповідала його вчительським обов'язкам. Але що ж було робити, коли він ніяк не здолав домогтися, щоб громадський атаман дав йому мазильниць?! Школярські парти, що стільки разів цієї зими заходжувались розсипатися під школярами, та й розсипались навіть часом, ці парти позбивано тепер гвіздками й клинцями, і вони почали позирати якось навіть спишна; та це не перешкоджало сторожеві Кирилові подавати вчителеві до уваги, що коли вони, школярі, не побережуться, то «ота гемонська задня парта коли б не обернулась, бо там ніяк не приладнаеш однієї ніжки». Та й учительському стільцеві, що якось випадком, мабуть, потрапив до школи, треба було лікаря, і вчитель довго працювався, силкуючись, щоб замість трьох було в його чотири ноги, як то повинно бути в кожного порядного стільця. Ще два

стілці взято в батюшки і в волості — про самого батюшку й про «члена».

Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було.

Сторож востаннє витирав три вікна шкільної світлиці. Батюшка та вчитель розмовляли проміж себе і боялись за того або іншого школяра, що міг не здати екзамену.

Школярі й собі з запалом розмовляли.

— Чого ж він приїде, той пан?— допитувався маленький хлопчик, що тільки одну зиму походив до школи, у свого старшого товариша.

— А питатиметься, чи навчилися ми...

— А він який? Страшний?

— Та хіба ж я знаю: я й сам його не бачив. Спитайсь у Олексія Петровича.

— Олексію Петровичу,— озивається школяр до вчителя,— а він страшний?

— Хто?

— А той пан, що приїде?

Учитель силкується впевнити, що страшного в «тому панові» нічого нема.

— А він не битиме?— не покида свого школяр.

— Та ні! Хто ж тут сміє битися?— дуже зважливо впевняє другий.

— Е, не сміє! А як питається, а ти й не знатимеш, то що тоді? Тоді й битиме...

У другому місці, де сидять щонайстарші, чути, як вони бубонять, бо кожному хочеться мати «свідощтво».

Один маленький хлопчик заліз у куток і наляканими очицями поглядає навкруги: він заздалегідь злякався «пана».

— Я втечу, як він приїде!— шепоче він на вухо своєму товаришеві.

Зненацька розітнувся скрик. То якийсь занадто сміливий хлопець, не лякаючись нітрохи сподіваного «пана», гепнув по спині свого товариша.

— Половина десятої,— промовив батюшка,— нехай сідають: скоро, мабуть, приїде.

Вчитель глянув на батюшин годинник (шкільного або свого дасть біг!) і звелів діжурному покликати тих школярів, що були надворі.

Гуртом сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свити, складаючи їх у купу на долівці в школі. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одіжку. Сміх і галас. З'явився сторож і, бубонячи собі під ніс щось і про «безрахубних шибеників», довів знову все до ладу.

Прочитали молитву, посідали. Вчитель та батюшка, поділивши школярів, почали дещо перепитувати їх, перебиваючи один одному. Але діло не ладналося: і вчителі, і школярі були стурбовані.

Якось минула година. Чого ж він не іде?

Вчитель знову випустив школярів зо школи. Менші побігли, а старші, що здають екзамен на «свідомство», знов до книжок. Батюшці надокучило ждати, і він пішов додому, попрохавши зараз же прислати по його, скоро приїде член.

А член усе не їхав. Старші ще щиріше вчать, хоч учитель і впевняє, що їм тепер краще буде пробігатися.

Минає година, друга, третя. Страшний пан, що так довго примушував себе дождатися, ще більше тепер лякав школярів. І потомились усі, і пана страшно,— так би і втік.

Нарешті, години в три, зненацька стало чути дзвоник.

— Іде, іде!..— розітнувся шепіт проміж школярів.

Ту ж мить сторож Кирило, відчинивши двері, оповістив:

— Іде, вже біля Стецького шинку.

Вчитель послав одного хлопця по батюшку. Школярі сипонули в школу. Миттю посідали, випросталися і затихли. Маленький школярик, що хотів утікати від пана, ще більше заліз у куток і весь зігнувся, неначе якось хотів сховатись. Багатьом перехопило дух. Вони півзлякано, півдивуючись прислухалися до дзвоника, що все голосніше та голосніше видзвонював і, нарешті, востаннє гучно дзвенькнувши, замовк біля самої школи. Приїхав! Усі голови повернулися до дверей. Обличчя в багатьох побіліли; деякі злякано шепотіли: «Господи, поможи!..» Далі почувся Кирилів голос:

— Сюди! Ось сюди пожалуйте!

Двері відчинилися, увійшов член шкільної ради.

Школярі повставали. Не відмовляючи на їх поклін, він підійшов до вчителя.

— Ви учитель?

— Учитель.

— Член учілищного совета Куценко.

Пан Куценко років 25—30 був волосним писарем, а жінка його торгувала бакалією. І в писарстві, і в крамарстві йому так пощастило, що через десять років він мав уже свою крамницю в повітовому місті і, по троху посуваючись угору, зробився з писаря значною особою в місті. Недавнечко він був міським головою, а тепер директором повітового банку, що через його ж шахрайства незабаром має впасти, і разом він — член земської управи і шкільної ради,— тим і їздить він по сільських школах на екзаameni яко голова «екзаменаційної комісії». Але як нелевні голосні й приголосні, проклята літера ъ та й усякі інші хитрощі російського правопису ніколи не давалися до зрозуміння панові членові, то він, звичайно, на екзаменах з російської мови любіше мовчав. На екзаменах же з закону божого та з розрахунків почувався він вільніше, найбільш як справа доходила до лічби. Арифметику у межах цілої лічби він добре вивчив ще як був писарем, а директорування в банку дало йому змогу перемогти й «дробі», і пан член особливо на рахунки й наполягав на екзаменах. Він завжди возив з собою свій задачник, де були папірцями й олівцем позначені завдання, які звичайно і безодмінно давав рішати школярам. До цього треба додати хіба ще те, що, силкуючись удавати з себе пана, він без жалю нівечив і українську, і російську мову, нехтуючи першу і не знаючи другої.

Прийшов піп, посідали за стіл. Член витяг якісь папери і порозкладав їх на столі. Коло їх ліг заяложений задачник Євтушевського з позакладаними в його папірцями, потім перо й олівець, що з'явилися з членової кишені. Діти з острахом поглядали на всі ці приготування. Часом хтось тихо шепотів:

— А в його задачник є!

— Перо, як срібне, блищить...

— Дайте список учеников,— голосно сказав член.

Реєстр дали, і він уткнув у його носа. Тихо-тихо стало,— чути було, як муха, летячи, дзвеніла крила-

ми. Школярі вже не перешіптувалися; вони ждали, що то буде...

— Байденко Іван!— голосно вигукнув пан член.

Викликаний хлопець схопився і почав пролазити проміж тісно поставленими ослонами. Ноги в його якось не слухалися, чіплялися за ніжки від ослонів; видно було, що хлопець лякався. Нарешті, вилізши, він несміливо підійшов до столу і вклонився.

— Ну, по закону,— муркнув член.— Читай молитву господню.

Хлопець тремтячим голосом почав:

— «Отче наш, іже еси...»

— Тройце!— знову звелів член.

Хлопець і ту проказав.

— А што ето такое тройця?— запитався член.

Хлопець силкується щось сказати, але не може.

— Ну-ну!— підганяв батюшка.— Я ж вам ето об'яснял, как же ти не знаєш?

— Тройця...— почина хлопець і стає.— Тройця... це — бог отец, і син, і дух святий...

— А що ж то, три бога?— допитується член.

— Ні, один...

— Ну, как же то один? Розкажи!

Хлопець мовчить.

— Ну, чога ж ти мовчиш?— знов підганя батюшка:— Ти ж знаєш!

Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видно, як замружіли і змокрили очі, затіпалися губи. Йому стало страшно.

— Ето значить... обикновенно, це все одно, що от свет од сонця ісходить і шо того... тес... — об'ясніть йому, батюшка!— докінчив член, що хотів був навести відоме порівняння з біблійної історії Рудакова, але не зміг і заплутався.

Батюшка вияснив.

— Тепер по священной історії...— промовив учитель.

— Розкажеш про Ноя і его синовеї?— спитав піп.

— Розкажу, — відмовив, трохи заспокоївшись, хлопець і почав розказувати.

— А що,— зненацька перехоплює його оповідь член,— харашо сделал Хам с отцом?

— Ні...

— Обикновенно, он отця не уважав, посміявся с него... за то ему і наказаніє. А ти уважавш отця? Слушавшся? — зненацька грізно запитується член.

— Слухаюсь...— відмовляє переляканий його голосом хлопець.

— То-то!.. Всегда должно слушаться, потому отец обикновенно есть родитель!— промовля член, удаючись уже до всіх школярів, а ті зо страхом дивились на все, що робилося в їх перед очима.

— Тепер по арихметике! От я вже сам его спрощу,— промовив член.

Тут уже було його широке поле до діяльності, і він, розгорнувши свого задачника і нащукавши по прикметах завдання, почав ним мучити хлопця. На щастя, хлопець знав.

— Тепер по-руському!

— Читай!— промовив учитель, показуючи хлопцеві в книжку.

— «Мартышка в старости слаба глазами стала, а у людей она слыхала, что это зло еще не так большой руки, лишь стоит завести очки»... і т. д.

— Розкажи!

Хлопець ламаною великоруською мовою переказує прочитане, всячину плутаючи:

— ...вона слыхала, що у людей больші руки і очки... стоїть та й крутить хвостом...

— Да, очки надела,— додає член.— Хорошо! Будеть!— промовив він і, нахилившись над реєстром, хотів писати «балли».

— Может бить, пісать ещо?— спитавсь учитель.

— Мм...— муркнув член, погадавши, мабуть, про недосяжні правила правопису.— Нехай пишеть!..

Вчитель почав читати якийсь уривок з книги, а школяр писав на класовій таблиці. Потім почали виправляти помилки. Член якось підсунув до себе книжку і, звіряючи з нею написане, знайшов дві помилки. Зоставалось їх ще з п'ятеро, але член сказав, що все останнє так, і хлопця пущено.

Саме таким робом узялися й до другого школяра. Тільки, як дійшли до арифметики, бідолашний ніяк не міг рішити завдання; і даремно направляв його вчитель, даремно підганяв член. Нарешті, член не вдержавсь:

— Що ето?— зненацька крикнув він.— Арифметики не знають, щитать не умеють! Ви учитель, ви нічого не делали! Я в училищний совет на вас подам рапорт!

Відолашний учитель тільки крутивсь на одному місці. Школярі сиділи білі, як крейда.

Зненацька озвалося хлипання, спершу тихше, а далі все голосніше й голосніше, і перейшло, нарешті, у голосні заводи плачу. Плакав саме той маленький хлопчик, що ще задалегідь хотів утікати від «пана».

— У! Я не хочу тут!.. Я не хочу! Я додому піду!— ридаючи казав він.

Почувши це, член зупинився. Вчитель побіг до хлопця. Але він не зважав на вмовлення і не покидав ридати і намагався додому. Довелось пустити його з школи.

Бачачи, що вже переборщив, член притих. Екзамен останніх шістьох хлопців, що здавали на «свідоцтва», відбувся тихо, надто що всі вони «арихметику» знали, і пан член не мав рації сердитися.

Нарешті скінчили. Пан член устав.

— А тех не будем екзаменовать?— спитавсь учитель, показуючи на школярів першого та другого року.

— Ннет... Та они умеють читать?..— казав утомлений член, поглядаючи на годинника: було вже шість годин.

— Хлопці, читать умеете?— запитався він у школярів.

— Умієм...— несміливо відмовили деякі.

— А щитать? Ну: дважди сем?

— Чотирнадцять!— гукнули всі відразу.

— А 25 без 7?

— Вісімнадцять.

— Ну...— промовив член, вагаючись.

— Може, закусить би...— обізвавсь батюшка.

— Обикновенно... не мішало б... Ну, діти,— знов озвався член до школярів, а ті чогось повставали,— значить, ви тепер получите свідетельство — которие екзамен здали, а которие нет, то, обикновенно, учітєся, потому що наука... то єсть... потому що без єї человек тьомний... А арихметику, особливо арихметику, щоб знали. Потому, обикновенно, арихметика — то велика

наука!..— і показуючи великість «арихметики», яко науки, пан член підняв угору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітря.

Далі течії членового красномовства всохли, і він став, не знаючи, що казати. Школярі, батюшка, вчитель і собі стояли, не знаючи, що їм робити.

— Так от що... теє...— почав знову член, згадавши, як він колись був укупі з інспектором на екзамені і як саме той закінчив його,— школа у вас хорошая, і я так доложу у совет. І арихметику знають,— один не знаєть, ну, та то вже нічево...— І член так само, як і інспектор, подав руку вчителеві та батюшці.

— Так їх распустіть?— спитав учитель.

— Еге, да...

— Читайте молитву!— промовив учитель.

Хлопці, тупочучи ногами, повернулись до ікони. Прочитали молитву.

— Ну, тепер теє... домой ідіть!— почав член.— А ми до вас, батюшка. Обикновенно треба закусить. Може б, того... й водочка?..

— А всенепримінно!.. Як же!.. Пожалуйте!..

— Так-так... От ми там і протокол екзаменський подпишем...

I

Край села стояла хата поганенька, а в їй жив селянин із жінкою та з дитиною — хлопчик був невеличкий, недавнечко народився. Вже третій рік був, як вони побралися, — з чужого села він її взяв, — а все ніяк не могли збитися на хазяйство. У їх тільки й було худоби, що теличка, — купили її торішню весну, — та й та недавно здохла. А хоч би й не здохла, то все ж годувати нічим було б. Як усе недороди, то й самим їсти нічого — не то що теличці. Поплакала Горпина за теличкою, так хіба з того pomoжеться?

На весну зовсім у селянина не стало хліба. Тижнів зо три позичками жили, а тепер уже хто його знає, як і жити — ніхто й позичати не став, усякий каже:

— Що я тобі позичатиму? У мене в самого, може, діти голодні сидять, а тобі давай, давай, а назад і не сподівайся. Ти вже он у всього села напозичавсь. Тут сам за мішок хліба, може, хтойзна-що віддав би!

Раяла жінка Петрові до пана піти, найнятися. Пішов на сусідній хутір — не взяли: і так багато, кажуть, наймитів. До другого пана пішов, так той глянув, що в Петра одежа — лата на латі, подумав, що гольтіпака, пройдисвіт якийсь, — не схотів і говорити.

— Геть! — каже, — багато вас тут ходить таких!..

Зовсім не знав Петро, що й робити. У кого коняка була, так хоч возити панські дрова з лісу наймалися, а йому й того не можна.

Одного ранку встала Горпина вдосвіта. Дитина ще спала. Молодиця почала тихесенько біля печі поратися, а Петра послала дров урубати. Порається, а сама думає:

— Якби цей тиждень так-сяк перебутися, а там, може, поміг би господь, то поїхала б до батька в Сироватку: може б, вони хоч з мішечок дали. Лихо без

коня: то сіла б, поїхала, та й годі; а тепер, поки-то випрохаєш у кума того коня!

Відчинилися двері. Петро вніс дрова, додолу кидає.

— Та не грюкай-бо так, дитину збудиш!— каже Горпина.

Розтопила молодиця в печі, постановила горщики. Тоді підійшла до діжки з борошном, глянула:

— Петре, а Петре!

— Га?

— А що ми оце робитимем?

— Як?

— Борошна тільки на раз, та й то хлібини на дві.

Помовчав Петро, далі каже:

— Що ж його зробиш? Я вже й сам не знаю...

— Та до кого ж іти, коли у всіх напозичалися так, що ніхто вже не дає?

Горпина й сама це добре знала. Замовкли обоє. Прокинулась дитина в колисці, молодиця взяла її на руки, почала годувати. Воно вхопилося голодне, та й кинуло: молока нема. Тільки ще дужче заплакало. Каже Горпина:

— Хоч би вже самі, та оцієї дитини не було, а то тільки дивишся, як воно мучиться: сама голодна й воно голодне щодня, бо молока нема.

Петрові самому дитячий плач мов ножем серце краєв. Так хіба жалем поможеш?

— Знаєш що, Петре? Піди попрохай старосту — може, він з гамазеїв дасть?..

Мовчить Петро, а дитина все плаче, усе мов ножем серце крає. Устав Петро, каже:

— А піду! Не здихати ж із голоду!

Узяв шапку, ще постояв, подумав, а далі й пішов мовчки. Він знав, що староста не може сам дати, а все ж пішов, щоб хоч не чути, як дитина плакатиме.

«А може, й дасть?— думає,— хто його знає?.. Треба попрохати добре. Шкода, що на чвертку ратушним нема».

Прийшов Петро в ратушу, увійшов, перехрестився: «Здорові, з середию!»— сказав і став біля порога. Староста в кутку за столом сидів, а писар з шафи папери виймав, по столу розкладаючи. Більше нікого в ратуші нема, тільки Петро та їх двоє. І збирається все

Петро сказати, та ніяк не зможе. Думає: «А як скаже — ні, не дам?» І як подума про це, подума, що тоді в його дома і жінка, й дитина голодні сидітимуть, так дух йому перехопить, і не вимовить він нічого, тільки стоїть біля порога та шапку драну в руках мнє. Старости, бачивши, що йому чогось треба, а нічого не каже він, став сам питатися:

— А чого тобі, Петре?

Підійшов Петро ближче, вклонився.

— До вашої милості,— каже.

— Ну?

— Не положіть гніва, прийшов оце до вас... От уже третій день, мало що й ївши, сидимо... Сьогодні й крихти в роті не було і борошна нема...

— Ну, то що?

— Не положіть гніва... Я вже всюди прохав, так хто ж його позичить, як у самого, може, нема?.. Так я оце... чи не дозволили б з гамазеїв хоч мішечок дати?..

Глянув на його староста та й засміявся.

— Ге, хлопче! Цього ми не можемо своєю волею зробити, на це дозвіл од начальства треба.

— Од управи земської, розумієш? — каже писар.

— Та воно так,— каже Петро.— Та чи не можна б як-небудь, хоч трошки?..

— Та й чудний же ти який, чоловіче! Ти ж чуєш, що ні, ніяк не можна.

Постояв Петро, помовчав та й каже:

— Та, може, воно так, і без управи?.. Хоч небагато...

— Та тобі ж кажуть чи ні? Позакладало тобі? — визвірився писар.

А Петро все стоїть, не йде. Він і сам не розумів, чого ще він ждав. Тільки як же його йти без нічого. Дома ж і картоплю вже затого поїдять!.. Хіба ще раз спитатися?

— Та я віддав би скоро, ось тільки б заробив, так і віддав би...

Писар зовсім розсердився:

— Та кажуть же тобі, що ні! Що тобі, сто разів казати? Хоч ти йому коляку на голові теши, а він усе — дай та дай! Ну, люди!..

Пішов Петро з ратуші.

Забавила Горпина дитину, положила, — сама з останнього борошна спекла дві перепічки, борщу та картоплі зварила. Порається, а сама думає: «Сьогодні так-сяк перебудемося, та й завтра... Як дадуть Петрові, то може й до батька не треба буде їхати. Ні, хоч і дадуть, а все ж на сівбу немає, — їхати не минеться».

Повиймала молодиця перепічки, хату вимела та й сіла прясти. У самої прядива не було цього року — сіяти не було де, так чуже брала від повісма. Усе за тиждень яких дві сороківки заробить, а то й копу.

«Копу заробиш за тиждень, а на карбованця з'їси», — думає Горпина, нитку викручуючи.

Коли чує, рипнули сінешні двері.

«Мабуть, Петро, — думає молодиця: — чи несе ж хоч що-небудь?..»

Справді Петро. Увійшовши мовчки, сів на лаві, нічого й не каже. Позирнула Горпина на його і відразу вгадала, що дурно він ходив.

— Петре, — каже, — нічого не дали?

— Кажуть, що без панів земських не можна... — понуро відказав Петро.

Мовчать обоє. Петро, похнюпивши голову, сидить сумний-сумний. А Горпина схилилась на прядку і не пряде вже. Глянув на неї Петро, — така вона змучена, зовсім змарніла. Жалко йому стало її. Підійшов до неї, обняв та й каже:

— Годі, голубко моя, годі! Не журись...

Підняла очі Горпина, а в очах сльози.

— Ми-то перетерпимо, — каже, — а дитина як? Яково їй терпіти?

Та й заплакала Горпина тихо... Згодом озвалася знову:

— Та вже ж така, мабуть, наша доля. Як бог може, то й перетерпимо.

То розважити жінку хотів Петро, а тепер чує, як у самого на серці все важче та важче стає. А як сказала вона, що терпіти треба, то й не вдержався:

— Та доки ж його терпіти? — аж скрикнув. — Уже ж і так, здається, дня не минає, щоб не терпіли!

— Та вже ж, мабуть, так бог дав! — знову каже Горпина.

Петро насупився.

— Та хіба ж ми вже такі грішні, хіба ж немає вже й грішніших од нас, що таке лихо ми терпимо?

Нічого не сказала Горпина, замовк і Петро похмурий. Мовчить, а думи снуються в голові:

— Хіба ж то правда? За віщо ж мусимо з голоду вмирати? Староста не дав, а як сам, то хіба не бере відтіля ж? Торік же вкрав четверть ячменю... Вони крастимуть наше добро, а ти з голоду вмирай, і дитина нехай умирає!

Та й обняла Петра злість; така злість у його в серці заворушилася відразу на старосту, що й не сказати.

«Він у достатках,— Петро думає,— та ще й краде, а я голодний, то що мені робити?»

Й хтозна-що зробив би він старості, так запалилося. Схопився похмурий з місця, пішов з хати. По двору блукає, а думка не кида:

«Не вмирати ж із голоду! Моє ж добро, не чие там, бо й я ж туди зсипав, а тепер, як мені їсти нічого, так дати не можна! Ну, так я ж у вас не прохатиму! Я й сам без вас візьму!»

І скільки він не думав, то все одно в голові стоїть: «візьму!»

— Не чуже ж я візьму, а своє. Коли не дають самі, треба криткома брати.

І так він потроху до тієї думки звик, що зовсім не лякався її. Спершу йому здавалось аж страшно, як він про це думав, а тепер і дарма,— звик. І як звик, і не став цього зовсім боятись, тоді наважився зробити так, як надумав.

«Піду, дірку в гамазеї продовбаю та й наточу!»— думає Петро.

Тільки як про це Горпині сказати? Він знав добре, що вона зроду того не схоче. Він знав, що хоч як її вмовляй, а на це не підмовиш. А що ж його більше робити? Він бачив округи себе лихо, а не міг тому лихові запобігти. Бачив, що й люди не хотіли йому допомігти дати. Он староста краде, а йому так не дав у позику! Усюди неправда!.. І тепер йому не здавалось гріхом украсти. А все-таки боявся казати про це Горпині, бо почувався, що він не по правді робить.

А Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось. Все похмурий та смутний ходить. Почне

вона питатися, нічого не каже, або: «Та так... Щось голова болить». Іноді ж гляне понуро так на неї та й одмовить: «А з чого ж його веселому бути?»

Бачила молодиця, що не такий став Петро, а запобігти лихові не знала чим, тільки журилася ще дужче.

А тим часом хліба вже не було, картоплю всю поїли, затого вже зовсім нічого їсти буде. До батька не довелось Горпині поїхати — коня ніхто не дав, а пішки хіба ж легко сорок верстов до Сироватки пройти, та ще й з дитиною. А покинути дома її не можна: і так ледве жива тією краплею молока, а як покинути, тоді й зовсім хтойзна-що буде.

Бачить усе те Петро і знову сам собі каже: «Візьму! Не здихати ж, як собаці! Хай Горпина що хоче каже».

Одного разу лежить він уночі з жінкою на полу, не спиться йому, бо думки не дають. Та й думає він: «А що, як Горпині зараз скажу?»

Але не сказав, тільки ще дужче почав з одного боку на другий перевертатися.

— Чого ти, Петре?

— Нічого,— каже.

Стала вже дрімати Горпина, коли чує, кличе Петро:

— Горпино!

— Га?

— Знаєш що...

— Ну?

Став Петро, знову боїться казати.

— Та я нічого... Я хотів спитати, чи є у нас вода в хаті? Пити хочу.

— Та в діжді ж...

Устав Петро, наче воду пішов пити, а в самого думка: «Сказати? Та вже ж од неї не сховаєшся — чи тепер, чи тоді, а казати доведеться».

Прийшов, знову ліг біля жінки, вкрився.

— Горпино, що ж далі робитимем?

Нічого не каже молодиця: вона вже всі думки передумала, та нічого не вигадала. Тоді Петро почав, закиуючись:

— А я... я... Знаєш, що я думаю?

— Що?

Та й знову Петро зупинивсь, далі відразу заговорив швидко, неначе поспішається:

— Не здихати ж із голоду!.. Їм нічого — он і староста: сам гроші громадські краде, а нам хліба шматка не дає. Хіба ж нема й нашого там? Хай! Панькатися з їми, чи що? Хіба вони розуміють? Узяти та наточити з гамазеї!..

— Бог з тобою, Петре! Що ти кажеш?

Аж розсердився Петро:

— А що ж, із голоду,— каже,— вмирати?

— Гріх, Петре! На те божа воля!.. Бог так дав... А чужого не руш!

— Гріх! А з голоду вмирати — як? Хіба я своєю волею йду?

— Дак що, Петре,— перетерпіти треба... Не ходи!..

Страшно відразу стало Горпині. Пригорнула вона чоловіка.

— Петре, годі! Бог pomoже... Підеш сам до батька, вони дадуть... А те покинь, зовсім покинь! Гріх!

То вагався хоч трохи Петро, а тепер, як стала Горпина вмовляти, знову піднялась у його на людей злість, так і клекоче у грудях.

— Піду,— говорить,— не кажи мені нічого,— піду!

III

День поминув, ніч насунула. Діждався Петро півночі, одягся, узяв з собою три мішки й свердел та й пішов до гамазеїв.

Ніч була темна. Петро перейшов свій город, вийшов на вигін. На душі в його якось спокійно було. Він уже раз наважився зробити це діло і більше не думав про те, яке воно. «Піду та й украду»,— думав він, і йому не здавалося, що він погано робить, бо він просто забув про це, неначе про це й думати не було чого. Спокійно та сміливо йшов, нічого не лякаючись.

Ось вигін кінчається, щось зачорніло здалека. «Гамазеї,— подумав Петро.— У сторожа гамазинника вже не світиться,— будуть повні три мішки».

Легкою ходою пішов далі. Уже недалеко! Тільки що це? Голосно, дзвінко відгукнувся у повітрі крик. Мабуть, сич. Знову кричить, «нявка»— ні, це сова.

І відразу страшно Петрові стало. Щось перехопило дух, серце застукало в грудях. Він зупинився, став прислухатись. За спиною аж морозом сипнуло.

«Піймають, піймають! Злодій!..»

І знов одразу наче снігом обсипало. То сміливий був і спокійний, а тепер усе те зникло. Він увесь тремтів.

«Йти чи не йти?— думав він.— А як піймають?»

Він знову почав прислухатися. Але навкруги всюди було так тихо, що він міг чути, як у його в грудях колотилося серце.

— Може, вернутися?.. А завтра знову будемо без хліба!.. Ні вже — піду!

І він тихо-тихо почав прокрадатися до гамазеїв; підійшов до їх, ще раз озирнувся округи. В темряві нічого не видно. Тоді поліз під будівлю. Щороку зсипавши зерно у засіки, знав, з якого вони боку. Обережно підліз він до того місця, ліг горілиць. Тоді наставив свердло, почав вертити. Сухе дерево трохи затріщало. Петро зупинивсь, прислухаючись. Далі знов почав робити. Свердло глибше та глибше влазило в дерево — незабаром і дірка буде. Петро з усієї сили натиснув на свердло, лежачи на спині.

— Агов! Семене! Е, стонадцять кіп!..

Петро здригнувся. Хто це? Сторож? Серце колихнулось у грудях, а далі немов застигло — Петро слухав. Холодний піт виступив у його на лобі. Він так і закам'янів, піднявши руки вгору до свердла. Знову чути:

— Семене! Семене!.. А, щоб тобі! Ну, я й сам, хіба мені що? Не вмю заспівати?.. Стонадцять!.. Гей!..

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком...

П'яну пісню чути було біля самої гамазеї. І як хтось їде, чути.

Та гей: танцювала риба з раком,
А цибуля...

— Тю на твого батька!.. Чого сюди? Ні, я сюди не хочу, додому піду!

За віщо ж мусимо з голоду вмирати?

«Без хліба»

Гей, а цибуля з часником,
А дівчина з козаком!

П'яний пішов. Голос і хода затихли. Петро не ворушивсь. Він затримав духа й ждав. Ось уже нікого не чути. Він ще прислухавсь. Ні, нема нікого. Тоді останнім натиском він довертів дірку. Налапав мішок, підставив, витяг свердло. Зерно сипнуло. Трусячись, як у пропасниці, Петро понасипав усі три мішки. Гамазеї були низько при землі, то не можна було повні понасипати. Одначе що тепер робити? Покинути дірку незатулену — зерно витече на землю, завтра побачать, знайдуть. Треба заткнути. І чого це він не взяв затички? Петро затулив дірку однією рукою, а другою почав шукати трави на затичку. Трава не росла під гамазеями. Згадав, що в його є хустка. Знайшов її, так-сяк заткнув дірку. Тоді витяг один клунок з-під гамазеї, став і думає:

— Додому нести? Ні, то дуже довго буде. Перенешу на могилу, нехай там перележать поки що.

Могила була за селом, на цьому ж вигоні, там, де колись границя йшла, а тепер тільки вал зостався високий. Поспішаючись, одніс Петро один клунок. Ті два клунки були менші, він забрав їх одразу. Усі три він заховав на могилі в бур'яні. Хотів був додому йти, та знову про дірку згадав. Треба взяти кращу затичку, а то хустка коли б не випала. Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв. Підліз уп'ять, обережно витяг хустку й заткнув дірку дерев'яною затичкою. Цурпалок саме прийшовсь і міцно стримів у дірці. Петро спробував — добре. Мабуть, додолу трохи зерна розсипалося. Він помацки позагортав його землею.

Вернувся додому, увійшов у хату.

— Горпино!

Нічого не чути! Мабуть, спить. Ліг він на піл, не роззуваючись, тільки свиту скинув.

— Горпино, ти спиш?

— Ну?

— Я заховав на могилі...

— Про мене де хоч ховай, а я тобі у помочі не буду!

Замовк Петро.

Нікому й на думку не впало, щоб можна було вкрасти хліб із замкненої гамазеї. Та й крадіжка була невеличка, то не дуже й помітна. Бачачи, що ніде нічого про крадіжку не чути, Петро переніс жито додому. Та його стало не надовго. Уп'ять хоч знову красти йди. Та тільки тут трошки пособила доля. У сусіднього пана Петро впрохавсь у найми. Став він жити в пана, тільки ночувати додому ходив. Дома злидні zostалися злиднями, але й за те хвалити бога, що хоч голодні не сиділи. А про крадіжку й досі не чуть було нічого. Петро заспокоївся.

Отже ні, не заспокоївся... Він давно вже згубив свій спокій, давно його не стало, аж із тієї темної ночі, як він під гамазеями був. І не крадіжка стала його мучити, ні! Про неї він спершу й не думав. Тільки ж Горпина мов не та до його стала. Зникли ті розмови щирі та ласкаві,— тепер вона з чоловіком іноді й слова не промовить за день — сумна-сумна ходить. Далі й у найми пішов Петро, став тільки ввечері жінку бачити — не пособилося. Все мовчить. То щоночі Петро ходив, а то вже тільки двічі, тричі на тиждень, бо знає, що дома не привітають, не загомонять, що дома ще тяжче на серці буде. Він не докоряв жінці: його самого вже починала гризти згадка про те діло. Удень, серед невгавної роботи, ще не так було тяжко — забувалося; а в ті ночі, що він то в пана, то дома ночував, у ті похмурі ночі не було йому спокою. Бо загинуло його щастя, може, навіки загинуло. А воно ж було колись, те щастя, було навіть і тоді, як голод їх мучив. А тепер усе зникло. Тільки груди пече... «Хоч би кара, та не така. Хоч би налаяла мене, хоч би докоряла, а то мовчить, нічого не каже, а як білина сохне».

Це було в неділю ввечері. Петро сидів дома біля столу, а Горпина, на полу сидячи, дитину колихала. Каганець потроху блимав, і при його світлі жінка здавалася ще більше змученою, ніж удень. Обличчя змарніло, очі позападали, і якась мука світилась у їх у той час, як вона їх піднімала від коліски. Жаль стиснув серце Петрові. Устав він, підійшов, сів біля неї.

— Горпино!

Вона мовчки підняла на його смутні очі.

— Горпино! Доки ми будемо так мучитися?..

У його порвався голос; щось стиснуло, мов кліщам, горло. А вона все мовчала. Ледве переміг себе Петро, знову почав:

— Обоє ми гинемо... Уся душа перемучилась... Скажи мені, що ти маєш на думці, скажи, бо доки ж так жити?..

Вона знов глянула на його своїми позападалими очима і тихо спустила їх додолу. І Петрові здалося, що той погляд досяг йому аж у серце і як ножем різнув його.

— А що я тобі скажу?— почала вона тихо.— Адже ти сам знаєш... Я казала — не роби... Коли ж несила моя... я любила тебе, а ти злодієм зробивсь.

— Нехай і так,— говорить Петро, але ж ти знаєш, я не тим це зробив, що... ти знаєш, що не можна було цього не зробити...

— Я знаю,— тихо відмовила Горпина.— Усе те я знаю... Але що ж я з собою зроблю, коли я не можу, коли мені несила до того звикнути. Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося!

Вона все нижче й нижче до колиски нахилилась.

— Яке тепер життя буде?.. Не життя, а мука... Чи ждала ж я того, чи сподівалася!

І вона тяжко заридала, припавши до колиски і б'ючись головою об її бильця. Злякана дитина прокинулася і собі заплакала. А Горпина мов не чула її. Довго ховала свою муку, і ось тепер та мука сльозами вибухнула. Тільки ж не пособили ті сльози, не вивнесли лиха з душі...

V

Ще більший сум обняв Петра. За останній тиждень він перемучився так, що й пізнати його не можна було. Дума по думі минали в Петровій голові, все чорні, непривітні думи. Раз, серед ночі, у його промайнуло в голові: признатися? В острог замкнуть... Там з злодіями, з розбійниками... А хіба він сам не злодій? Ну й нехай у пута закують, поведуть... А син? А Горпина? Що тоді з сином буде?

«Що! А тепер хіба краще? Тепер мені жінка —

не жінка, наче й дитина — не моя дитина... Гірше не буде, та хоч Горпині, може, полегшас, як мене не бачитиме».

І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому все розказати, крикнути: «Це я вкрав!»

І в його обертом ішла голова. Він ходив зовсім як несамопитий, і його позападали очі іноді так страшно блищали, що Горпина часом лякалась його.

І ось настав час, наважився він. Це було в неділю. Строк у пана він уже вибув і жив дома. Він устав рано і мовчки почав справлятися біля хазяйства.

«Хіба все сказати їй?— думав він.— Ні, якось страшно. Нехай довідається сама, як уже зроблено буде».

І він вештався на дворі, не ввійшов у хату, бо йому тяжко було бачити жінку. Так-сяк перебувся до обід. По обіді одягсь, глянув на Горпину і знову подумав: «Сказати?..» Вона мовчки поралась біля печі і не дивилась на його. Він одвернувся, перехрестивсь і пішов з хати.

Горпину здивував Петро тим, що, йдучи, помоливсь. Але вона не зупинила його: їй тяжко було з ним розмовляти. Вона й тепер любила його, і тим-то ще тяжче їй на серці було тоді, як вона пригадувала, що її чоловік — злодій.

Петро тихо йшов до волості. Його перестривали люди, а він і не бачив їх,— так опанували його думки. А проте він був якось надзвичайно спокійний. Саме так, як тоді, коли він ішов красти, саме так і тепер якийсь дивний спокій обняв його.

Але ж як побачив коло волості громаду, серце заколотилося йому в грудях. Як він скаже перед громадою? Хіба підождати, поки розійдуться, та сказати самому старості?

Тим часом він наближався до громади. Він і сам не пам'ятав, як протовпився поміж людей аж до рундука. На рундуці стояв писар, щось читав. Петро став ждати. Писарів голос відбивавсь у вухах, але ж слів зрозуміти Петро не міг. Та він і не силкувався прислухатись до їх. Голова йому палала.

Що це? Громада загвалтувала — це писар дочитав. Уже час.

Він зняв шапку й почав:

— Люди добрі!..

Громада трохи вщухла.

— Петро щось каже, слухайте!

— Та чого там йому треба?

— Та слухайте вже, що чоловік каже!

Петрові перехопило дух, він ледве дихав.

— Люди добрі! Простіть мене, бо я злодій. Я вкрав з гамазеї...

І те промовивши, він упав до ніг громади.

.

Громада ледве зрозуміла, за віщо Петро зве себе злодієм, бо нікому й на думку не впало, що з гамазеї вкрадено. Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала:

— Це наше добро, наш і суд,— гукали люди.

Але громада нічого не зробила Петрові. Він набрав три повних мішки хліба й одвіз у гамазеї. І немов удруге на світ народився тоді. Громада не розумом, а якось серцем почула, як Петро міг дійти до такого діла, і ніхто більше не згадував про його. Сам Петро потроху заспокоївся. І Горпина знов стала його Горпиною, такою, як і перше була... І стали вони знову жити, як жили...

САМА, ЗОВСІМ САМА

Ея душа была из тех,
Которых жизнь — одно мгновенье...

.
Творец из лучшего эфира
Соткал живые струны их;
Оне не созданы для мира,
И мир был создан не для них.

М. Лермонтов

I

Марина встала нарешті і замірилася йти. Уже втретє вона йти хоче, та втретє й зупиняється. Чого? Вона й сама не знає. Тільки якось так важко, що й на світ не дивилася б! Вона знала, що їй треба йти шукати роботи, бо нічого їсти, знала, а не йшла. Нічого їй тепер не хочеться, ані думати, ані робити... От якби заснути, заспокоїтися хоч трохи!

А їй справді їй треба було заспокоїтися, бо за ці останні два тижні вона чимало зазнала лиха й клопоту. Вона жила в наймах, а як уже зовсім занедужала мати, то довелося їй свою хазяйку кинути, щоб хвору доглядати. Скільки ночей безсонних, думок важких та гнітючих!.. І нічого не пособилося, вмерла мати.

Далі похорон, клопіт усякий, а над усім тим клопотом одна невідчепна думка: господи! що це?

Їй тільки шістнадцять років. Вона звикла жити з матір'ю, встаючи й лягаючи, думала, що ось є така людина, що турбується й піклується про неї, Марисю. Звісно, як батько вмер, а хвора мати не могла вже робити, то тільки Марися своїм заробітком годувала і себе, й матір. Та дівчина про це якось забувала. Мати стільки перше дбала про неї: де ступне Марися, то там уже й догляд материн та піклування любе. І здавалося дівчині, що мати — то та найвища сила, що має боронити її, життям її керуючи; і такою мати й тоді зосталася, як уже ні піклуватися, ні дбати ні про віщо сама не могла. І недужу матір Марися доглядаючи, вбачала в їй не людину хвору, немощну, а саме ту

силу вищу, що без неї вона, Марися, не могла б і жити...

І тепер ця смерть! Не сподівалася цього дівчина, не могла й думати, щоб так сталося. І вона не вірила тому. Конаючи, силкувалася мати звести тремтячу руку, щоб поблагословити дочку, що припадала до неї; холодіючи, змагались уста вимовити це благословення і безсило тіпались, не можучи нічого сказати; рука впала, уста замовкли, погасли очі, у дочку втуплені, і, не заплющившись, застигли в довічному сні,— а Марися все не йняла віри і, цілуючи похолоділі материні руки, вона казала:

— Мамо, голубонько! Що вам? Погано?

Але мати вже не відмовила, не могла відмовити. І вже тоді, як не було ніякої надії, як смерть виразно поклала свою страшну похмуру ознаку на зсохлomu, змученому обличчю,— тільки тоді дівчина скрикнула страшним нелюдським криком та й упала, як мертва, додолу біля мертвої матері.

Тепер вона сама. Вона змарніла за цей час. Бліде обличчя ще побілішало, здавалося, аж світилося наскрізь під чорним волоссям. Очі, зовсім ще дитячі, але вже якоюсь таємною думкою повні, глибоко позападали, і над їми, біля правої брови, вже позначилася невеличка зморшка — перший слід муки...

Але сама вона цього не помічала, бо мало що могла й помічати. Їй здавалося, що вкупі з матір'ю вона положила в яму і своє власне серце. Вернувшись додому з похорону, мовчки й не роздягаючись вона впала на той ослін, де її мати вмерла, і певна була, що це останній день її життя був, що вона вже більше не встане, лягла, щоб умерти.

Та не вмерла. Два тижні вона мало коли й спала, і тепер сон зміг її: вона заснула і проспала аж до другого півдня. Тоді в голові в неї немов трохи вияснилось, почала розуміти своє становище. Побачила, що не вмерла і доводиться їй жити. Та як?

Марися мало знала город. Вона зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденній, бо землі в їх не було. Жили вони вбого: село невеличке було, і кожен звик латати чоботи сам, а купувати їх по ярмарках. То й жити було не дуже добре. Сподіваючись більшого заробітку, продав батько хату, та й

переїхали до міста і жили тут більш уже як рік. Та тільки не дїждався того заробітку батько: сухоти вже давно потроху точили його, а він пособляв їм, запиваючи іноді,— то за малий час після переїзду він і вмер у городі.

Мати й Марина zostалися самотні в чужому великому місті. Марина жила в наймах і трохи заробляла. Мати тепер то по наймах жила, то на поденну ходила, а то вже прачкою стала. Але одна біда йде та й другу за собою веде,— так і Марисі склалося. Одного разу, застудившись на річці, мати лягла, та вже більше і не встала.

І Марина zostалася сама в чужому великому місті. Родичів не було. Сусіди, знайомі були, хоч не багато, та хіба вони замість матері можуть стати? Хіба вони пособити можуть? У самих у їх не гурт чого є... а в кого, може, й є, та...

А жити ж як? Які зароблені гроші були — усі вже потрачено. Зостався тільки п'ятак на півхліба. Вона жила два дні. Тепер треба шукати роботи. Де? Вона вже знала, що та хазяйка, в якій вона жила, вже іншу замісто неї взяла. Піти попроситися, може б, прийняла знов... А як ні? Що тоді?

Вона вчора починала молитися, прохала помочі в бога. Та молитва не дала впокою. Як була на душі вага тяжка, так і zostалася. І дівчина несамохить материні слова згадувала, ті, що вона ще малою чула: на землі тільки горе, а щастя на небі. Ох, як вона тепер добре ці слова розуміє!

Марина неначе прокинулася після важкого сну та й згадала, що треба йти. Вона встала з ослону, напнула великим товстим платком та й вийшла з хати.

Хатка її була внизу, аж у землі. Марина пішла в темряві по вузеньких хитлявих східцях, держачися за стіну, щоб не впасти. Дійшовши до надвірних дверей, вона визирнула з їх та й спинилася, вагаючися, чи йти, чи вернутися, бо серед двору побачила хазяїна, що в його мати світличку наймала. Він про щось із наймитом розмовляв, махав руками, і видно було, що сердився. Гострі пронозуваті очі в його мов потонали за гладкими щоками, що так і лисніли від жиру. Тепер ті очі мов аж виплигували з-за щік. Товста міщан-

ська постать у заялозеному пальті стояла саме на дорозі, але боком до Марини, і хазяїн ще її не бачив.

— Оце ж поприбирай мені швидше отут у дворі, та не гайсь довго,— казав він наймитові,— а тоді приходь до мене!

— Та хіба я барюся? Я й так он скільки вробив!— виправлявся наймит, оббиваючи мітлу об чобіт.

— Знаю вже, знаю тебе! Одбріхуватися вмієш! Мерщій роби мені діло, а то треба обійти квартирантів таких, що грошей не платять, то, може, кого й витурити доведеться.

— Добре!— відказав наймит,— я зараз.

І, скинувши на плече мітлу, пішов до роботи в другий кінець двору.

— Усі ви — зараз! Тільки гроші вмієте брати!— пробубонів йому навздогін хазяїн.

Марина стояла, прищулившись у сінях, боячись визирнути. Та це й до неї прийдуть, бо й вона вже другий місяць хазяїнові грошей не давала... А що, як вижене? — промайнуло у неї в голові.

«Хоч би пробігти як-небудь, щоб не побачив!» — подумала вона і визирнула в двір.

Хазяїна вже там не було. Марина швиденько перебігла через двір і опинилася на вулиці.

II

Надворі йшов дощ, хоч і невеликий — мов крізь сито сів. Але все небо облягло сірими хмарами і віщувало його надовго. На небі ані смужки ясної — скрізь простяглася сіра запона і ні в одному місці не розгорталася. Було холодно, і туман закривав мало не все, що можна бачити, тільки передні будинки ледве визначалися серед його хвиль. Усе велике місто здавалося безкраім болотом.

Марина дужче загорнулась у свій платок і пішла, обминаючи невеличкі калюжки, боячись замочити свої ноги в драних черевиках. Вона не дивилася навкруги, не хотіла бачити цих величезних будинків — вони мов гнітили її, холодом од їх віяло на неї, бо вона зросла серед сільських привітних, хоч і вбогих, хаток, серед зелених лук, веселих садків та таємних

лісів. Вона йшла скоро, поспішаючись. Насамперед хотіла вона піти до своєї хазяйки, що в неї робила, та попрохати, чи не візьме вона її знову. Вона жила не близько, і поки Марина дійшла туди, то тремтіла з холоду, і ноги в неї були мокрі.

Увійшовши в хату, Марина зупинилася біля порога. Хазяйка була тут. Марині було ніяково, і вона не сподівалася добра, бо вже знала, що інша є замісто неї. Дівчина промовила несміливо:

— Добридень!

— Здорова!— відказала хазяйка, висока й худа, неласкава з погляду.— А чого тобі?

— Я знову до вас... чи не взяли б до себе?..— несміливо питала Марина.

— Оттак, голубко! На твоє місце в мене вже є. Хіба ж мені можна ждати? У мене робота не стоїть.

Марина мовчала.

— А твоя мати одужала?— спиталася хазяйка.

— Вмерли...— ледве прошепотіла дівчина.

— Вмерла? Ну, погано тобі.

Марина ще трохи постояла. Бачивши, що вона не йде, хазяйка додала:

— Хоч і не проси! Не прожену ж я другу через тебе!

Дівчина тихо повернулася до дверей.

Мабуть, горе дуже виразно глянуло з її обличчя, бо хазяйці стало жалко її, і вона промовила:

— Слухай! Он пані Луцькій, тій, що, знаєш,— на Коцарській вулиці живе, треба дівчини. Спитай піди!

Марина подякувала. Вона знала ту пані Луцьку, бо ця господиня посилала до неї Марину разів зо два.

Знову трусячися з холоду, вона побігла аж на той край міста, на Коцарську вулицю. Добре втомившись, знайшла вона чималий будинок з великим рундуком. Марина підійшла до його. Двері блищали від політури та від мідяних почищених ручок. Дівчині стало страшно.

«Чого я прийшла сюди? Хіба ж мене тут хто знає? Проженуть та й годі! А може й ні? Ох, якби то, господи!»

Дівчина зітхнула і зважилася подзвонити. Потягла за дзвоник, підождала, нічого не чути. Вона вдру-

ге дужче смикнула. Іще хвилину подождала,— ніхто не відчиня.

«Я погано дзвоню»,— дівчина подумала і смикнула з усієї сили. Дзвоник гучно дзенькнув за дверима, так гучно, що аж ізлякав її. Їй відразу схотілося втекти, але ж вона зупинилася і почула ходу за дверима.

«Боже поможи!»— подумала вона, чуючи, що їй уже не стає духу.

Двері відчинилися. Старий лакей, заспаний, кудлатий, визирнув ізвідтіля. Мабуть, куняв, у передпокої сидячи, і оце тільки дзвоник збудив його.

— А чого тобі?— запитався він неласкаво.

— Пані Луцька дома?— ледве промовила Марина.

— А тобі нащо?— попитав лакей.

— Мені діло до їх є...

— Діло?— Лакей глянув на неї згорда раз і двічі і тоді сказав:— Кажи, яке діло: я доложу.

— Я хотіла б сама...

— Самій не можна!— сердито відказав лакей.— Скажи, я доложу, тоді, може, й звелять покликати.

— Я чула, що тут наймички треба...

— Ну?

— Так я... прийшла попитати... може б, мене найняли...

— Еге! Он що!— погордливо промовив лакей, знов усю її оглядаючи.— Ну, таких вас багато! Не треба нам наймичок, а хоч і треба, дак і без тебе обійдеться.

І, не слухаючи більше, він грюкнув дверима перед дівчиною.

Марина ще постояла трохи, тихо зійшла з рундука і тихо, без ніякої мети, пішла вулицею.

— Так і далі буде...— думала вона.— Так!.. Ой, мамо! Нащо ви покинули мене?

Сльози бризнули в неї з очей і полилися цівкою. Не втирала й не спиняла їх, бо не мала сили. Стомлена, змучена, вона ще держалась, не падала досі, а тепер одразу мов погнулася під великою вагою від тяжкого лиха і плакала, гірко плакала всіма наболілими грудьми.

Ой, мамо! Нащо ви покинули мене!

Ламала свої худі рученята до болю і не чула, як болить, бо серце боліло дужче. Еге, воно так боліло,

бідне серденьтко в молоденької дівчини, зоставшись саме, саме на всьому світі — без помочі, без розваги...

Чи довго так тяглося? Вона не знала. Очутилась аж тоді, як чийсь товстий голос гримнув біля неї:

— А ця чого тут стоїть?

Глянула й побачила біля себе високого здорового чоловіка — мабуть, двірника абощо. Спершу не зрозуміла, де це вона і що з нею. Але чоловік удруге крикнув:

— Ну, якого ж чорта тут стоїш?

Тоді вже побачила, що стоїть біля чийхсь воріт.

Марина мовчки пішла далі, а навздогінці почула:

— Усяка волоцюга тут тягається — так і дивись!

Ну, народ!

Вона почула, що обличчя в неї мов огнем зайнялося. Що ж вона зробила, за що її так зневажають? І її по-дитячому чистій душі хотілося скрикнути:

— Ні, не лайте мене: я ж роботи шукала...

Але вона не скрикнула, тільки сльози до горла підкотилися ще дужче, і дівчина кинулася бігти вулицею.

Зупинившись й огледівшись згодом, Марина побачила, що була недалечко від своєї квартири.

Змучена, стомлена, вся трусячися з холоду, вернулася додому. Зранку не їла й крихти, але їй і не хотілося їсти. Поскидала з себе одіжку, роззулась і впала на ліжко. Невимовна нудьга, нудьга з страшної самотності обняла її, і вона, стиснувши руки та зіцівши зуби, наче скам'яніла над однією, сто разів передуманою, думкою:

— Сама, зовсім сама!..

У неї тепер нічого не було в голові, тільки ця думка. Вона запанувала над нею, гнітила її ще дитячі молоді груди, морозила серце. Сама, зовсім сама!.. Без хліба, без роботи...

Безнадійність обнімала її — чорна, без просвітку...

Зупинившись на одній думці і не можучи її збутися, голова почала врешті туманіти, похмура низенька хатка з почорнілими брудними стінами закрутилася Марисі в очах, і дівчина чи то заснула, чи то непритомна стала...

Широкі, безкраї простори. Легке і м'яке повітря, все пройняте й облите сонячним промінням. Те повітря неначе ходить хвилями, переливається своєю ясною блакиттю. Землі не видно, зовсім не видно; тільки срібна блискуча смуга,— якась річка,— здаючись тоненькою ниточкою, простягається до величезного дзеркала — моря. А там, угорі, безкраї блакитні простори і якийсь неначе горн палає, ллє течіями сліпучий світ — це велетенське сонце. І нічого більше, ні єдиної цятиночки,— все чисте й безкрає. А тиша яка: ні пташиного співу, ні людського голосу, ні єдиного шелесту — всюди велична тиша; вона й мертва, і наче в її повно якогось могутнього схованого життя — воно розливалось в цих хвилях рухливого повітря.

Ні голосу, ні цятиночки...

Вона сама, сама, бідна дівчинка Марися, маленька «мамина» Марися, в цьому безкрайому одвічному просторі. Сама...

Вона лине вгору серед хвиль осяйних. Лине туди, аж на небо, звідкіля ллється золоте проміння.

І їй легко, їй гарно, вона купається в повітрі, вона дише їм на всі маленькі груди, вона впивається їм.

Все вище й вище. Блискучий золотий горн поближав... А це що?

Серед не рушеної ніколи тиші пролинув якийсь звук. От іще, ще... Нарізні звуки зливаються потроху в одну величну солодку мелодію. Це спів, божественний спів ллється відтіля, згори. Хто це співає?

Вище! Вище! Он заколихалися, захвилювалися блакитні прозорі хвилі, он розлилися вони, розірвалися.. А з-за їх вилинула чудова постать — одна, друга... Он їх багато: чистих і чудово вродливих, з широкими крилами, у блискучих легких шатах. Вони летять, побравшись за руки, і співають ту чудову пісню.

Вони прилинули до неї, беруть її і несуть ще вище. Як високо!

Ох, яке ж золоте море, аж очі сліпить! Бідна Марися заплющує очі, знов розплющує і спершу нічого не бачить, окрім самого безкрайого золотого блискучого моря. Це сонце?

Вже очі потроху звикають до цього світу. Вже вона бачить...

Високий осяйний престіл серед того моря. Коло його навкруги такі, як і ті, блискучі і вродливі янголи з крилами. А далі скільки людей — і всі до одного в білих ясних шатах. Вони стоять перед престолом і дивляться туди, вгору.

А що ж там, угорі? Хто там на тому престолі? Марися хоче звести очі, глянути і ніяк не зважиться. Немов сила яка не дає глянути. Тоді лине відтіля чудовий святий голос:

— Дівчино, підійди сюди і глянь!

І вона глянула. Боже! Хто це? Це не янгол такий, як он ті, що сидять округи: це не людина. Це краса сама чудова, це святість сама. Хто це? Вона його десь бачила, бачила це обличчя з невеличкою розділеною борідкою, — тільки тоді воно було стомлене, змучене, а тепер сяє божим сявом. І голос цей немов чула десь...

— Прийди до мене ти, труждающася і обремененная, і я заспокою тебе!

Ох! згадала ж, згадала цей голос і обличчя згадала! Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос, за неї розп'ятий!

І вона падає перед їм, припадає губами до його святих, гвіздками пробитих, ніг.

Устає Христос, піднімає її з долу, і бере за руку, і приводить до якоїсь жінки, й каже:

— Ти не хотіла жити без матері, і я взяв тебе до неї.

Глянула дівчина на жінку, — аж це вона, справді вона, її люба мама. І вже не мертва, не бліда — ні, гарна і блискуча у своїх білих шатах.

Кидається дівчатко до неї: «Мамо! Голубко!..»

.

Де це вона? Похмурі чорні стіни, чорна задимлена стеля над нею. Де це вона? Може, в труні лежить? А мама ж де?

— Мамо! — це раз скрикнула Марися і зовсім прокинулася.

Вона була на своєму ліжку у своїй темній похмурій хаточці.

Так це вона знову на землі? І то все тільки

снилося? І небо, і Христос, і мама? Ой, нащо ж тільки снилося? Чому не навсправжки те все було, чому вона з мамою не зосталася?

Вона схопилася з ліжка та й упала зараз же назад. Тільки тепер вона почула, що всі кістки в неї болять, а голова палає, мов хоче розкочитися з болю. Це вона хвора.

Марися знову лягла і почала думати, з чого б це вона занедужала? Спершу ніяк не могла пригадати, а далі згадала, що вся змокла сьогодні вранці. Це ж вона застудилася. А що ж тепер буде, як занедужа? Грошей нема,— що його їсти?

Їсти? Її тепер зовсім не хотілося їсти. Отак вона й не їстиме... та й умре, тут, у цій хаті-домовині, з хвороби та з голоду — одинока й забута... Умре, як мати.

Ой ні, не дурно їй цей сон снився! Це не сон снився, а то справді мати її до себе кликати приходила. І добре — вона з нею буде.

І Марися вже не лякалася своєї хвороби. Так краще буде.

Тільки в голову пече і так болить, так болить!.. Хоч би ще заснути,— може б, ізнову такий сон приснився.

— Кажеш, що дома вже вона?— мов над нею хто крикнув товстим голосом.

— Еге, давно прийшла.

Хто це в неї в хаті говоре? Вона підвелася й озирнулася,— нема нікого.

Двері відчинилися, і в хату ввійшов господар, а за їм наймит.

— Еге, ось і вона!— почав господар.— Що ж це ви, панно, в квартирі живете, а грошей не платите вже другий місяць?

Марися ледве підвелась і сіла:

— Подождіть хоч кілька день: одужаю, то віддам.

— Подождіть! Чули вже це! Ти ждеш, а вона живе-живе, а тоді пурх! та й полетіла! Хіба їй худобу перевозити?— дві ганчірки! А гроші пропадають!

— Та будьте вже ласкаві, подождіть! Бачите ж, я зовсім хвора!..

І, не всидівши більше, впала й ухопилася руками за голову.

— Хвора! А мені що, що хвора? — не вгавав господар. — Мені скільки хоч лежи хвора, а гроші віддай!

Далі він, бачивши, що з Марисею тепер уже справді нічого не вдіє, промовив:

— Ну, та вже добре! Щоб післязавтрього мені гроші були, а то я не подивлюсь, що хвора, а візьму та й викидаю! Гляди ж!..

І, озирнувши ще раз убогу хату, промовив: «Голо-та!» — та й вийшов, а слідом за їм наймит.

IV

Марисине бажання не справдилося: вона не вмерла. У неї була тільки велика пропасниця. Але тепер, після того сну, певна була, що скоро вмере.

«То не сон був — то мама по мене приходила!» — думала дівчина; і розпалена хворобою ще трохи дитяча голова вірила цьому.

Вона бажала вмерти, а смерть не йшла. Дівчина тільки мучилася — то горіла, то мерзла, страшенно схудла, бо пропасниця не давала їй нічого їсти.

Хазяїн, мабуть, ждав, поки одужає, і не приходив з неї гроші правити. Не вигонено її з хати, та що з того? Без помочі, сама лежала вона, змучена хворобою. Часом, як дуже вже пекло, їй невимовно хотілося пити, але вона не здужала встати й набрати в дворі води. З смагою на губах, дівчина кидалася по ліжку, мучачись палючими муками. І серед тих мук їй примара за примарою в'являлася, знову вона свою матір бачила і чула, як вона кликала її до себе. Дівчину обнімала туга безмірна, і вона кричала:

— Мамо! Мамо! Коли ж я буду з вами?

Вже третього дня, дотягшись до вікна, вона побачила в дворі дівчинку шевцеву (жив швець у дворі). Покликала її й попрохала забігати хоч інксли до неї та приносити води.

П'ятого дня Марисі полегшало. Вона встала опівдня. З'ївши шматочок хліба, вийшла з хати, щоб хоч дихнути вільніше. Та, на лихо, господар, побачивши, що вона вже ходить, знову присікався:

— Або сьогодні до вечора гроші, або геть під три чорти!

Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, самотній,
та ще й з трьома дітьми малими...

«Сестриця Галя»

Марися нічого не відказала господареві. Однаково їй тепер було, чи він її вижене, чи ні. Вона-бо певна була, що їй не довго жити,— незабаром покине вона цей світ. Ця думка не виходила їй з голови. Чому вона так думає,— того Марися й сама не сказала б, а тільки вірила чогось, що не житиме, а до матері піде. Як саме це зробиться — того вона досі не знала і здумати того не могла.

Трохи згодом, сама не знаючи як, Марися опинилася на вулиці. Вийшла мов непритомна. Тоді вже тільки помітила, як за ворітьми її вітер холодом обняв. Здрігнулася дівчина й озирнулася;

— Куди це я йду? І чого? Треба назад вернутися.

Спинилася була, але ж у хату не вернулася, хоч і нездужала, хоч і трусилася з холоду. Їй так хотілося кудись піти, втекти з своєї хати похмурої, як льох, з тієї хати, що в їй стільки горя вона зазнала, що в їй так ізганьблено її. Вона пішла. А куди ж іти? Може, знову піти роботи пошукати? Та де ж її знайдеш?

Роботи! А нащо ж його й роботи шукати? Хіба вона думає жити, чи що? Тільки хоч би швидше, щоб не мучитися так!

— Дівчино, дівчино! Гей, чепурушко!— хтось голосно погукнув за нею.

Озирнулася: якийсь чоловік, ремісник, мабуть, уже підплив, точачись, наздогнав її.

— Ну-ну, чепурушечко, не тікай, ходім удвох!..

І він зовсім близько підійшов до дівчини, простягаючи до неї руки. Марися похливило поступилася назад, кажучи:

— Чого вам, дядьку, треба?

— Чого?— белькотав п'яний.— Хіба ж ти дурна? Не лякайся мене, моя кралечко! Я ж тебе люблю, ходімо зо мною! Я за гроші, я не дурно!.. І вип'ємо!..

П'яний хотів її обняти. Марися вирвалася й побігла. П'яний зупинився, похнюпивши голову. Тоді глянув услід дівчині і загомонів, бачачи, що вона тікає:

— Тікаєш? Ну й тікай, тряся твоєму родові! Обійдемося без вас!.. Мало хіба вас таких тут валається? Великі цяці! За п'ятака всіх куплю! А то, бач, утекла, запишалася!.. Та в мене грошей стільки,

що я їй не подивлюсь на яку-небудь!.. Хіба кращих нема?.. Ах ти!..

Тут уже лайка посипалася.

Дівчині стисло груди...

«Так ось уже за кого мене вважають! Ні, годі вже!.. А то ще їй справді такою зробишся. Тільки ж як це зробити? як?»

Вона бігла далі, не зупиняючись, з однією думкою: як?

Голосний свист, гучне гудіння вдарило їй у вуха. Вона зупинилася і глянула. Темна низка вагонів бігла по колії. Здавалося, то змії,— такий як у казках,— простягся, звивається, шиплячи, виригаючи дим. Марися спинилася й огляділася: не помічаючи сама того, вона зайшла аж до вокзалу...

І зненацька їй у голову вдарила думка...

— Ось як! Тепер знаю!— прошепотіла дівчина.

V

Еге, тепер Марися знала, що їй треба робити. Тепер вона думала, як би це краще зробити. Тут народ метушиться сюди й туди. Треба вийти за місто — це недалеко — і підождати другого поїзда.

Дівчина так і зробила. За півгодини вона вже сиділа за містом на горбочку, біля колії.

Сиділа й думала.

Вона спокійна була. В її молодому серці на цю хвилину зовсім погасло бажання жити. Їй навіть гарно було думати про те, що трохи згодом уже ніхто ніколи не зможе ображувати, не зможе мучити її, і вона побачить свою маму. Про смерть саму вона не думала: вона вже раз наважилася, що кинеється під поїзд, і більше про це не згадувала.

Навкруги був невеличкий гайок. Осінь уже покляла на його свою важку руку. Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав товстий і м'який шар такого листя. Падаючи з дерев і лягаючи на його, нове листя тихо і якимось таємничо шелестіло. Де це й коли Марися чула, як листя отак саме шелестіло?

Згадала! Це тоді діялось, як ще вона маленькою

дівчинкою була, як ще вони на селі жили. Це саме восени й було. Вона одна-однісінька йшла густим лісом, йшла без стежки, навмання, а золоте листя падало й шелестіло, як і тепер шелестить. І так, як тепер, вона йшла шукати іншого, небесного життя, так і там вона шукала неба, хоч їй і не хотілося тоді вмирати. Але мати їй часто розказувала про рай, про те, що на землі горе, а на небі довічне щастя,— і шестилітній дівчинці схотілося на небо. І вона пішла туди, де небо торкається до землі,— там мусили бути східці на небо, і це було за лісом. Довго вона блукала, поки додому вернулася...

І як тепер усе це згадалося їй добре: і ліс великий, і як вона йшла тим лісом, продираючися поміж кущами; і як вона, після довгої блуканини, втомившись, спіткнулася на товстий дубовий корінь і впала. І так їй навіть той корінь виразно в'явився, що вона неначе знову перелинула туди, в ті дитячі літа... Якби вона тоді знайшла небо!

Господи! Як довго дождити! Чи скоро цей поїзд? Вона встала й почала виглядати його.

— А я ж не замкнула своєї хати!— зненацька згадалося їй.— Як хто вбереться! Піти замкнути!— Чудна я! Адже ж мені зараз умирати.

Вмирати! А що тоді буде, як вона вмере? Поїзд одріже їй голову, тіло знайдуть, привезуть у поліцію, мабуть, хазяїнові оповістять. Вилає він її за те, що гроші його пропали. І їй сором стало, що вона хазяїна одурила.

Марися знову сіла на землю, і думки знов її опанували. Тепер їй згадувалася мати така, як вона, вмираючи, була: жовта, худа, з погаслими очима... Але дівчина більш не плакала по їй, тільки думала:

— Я скоро побачу її...

Чого ж це машини нема? Чого вона забарилася?

Ще минуло скількись часу... Сонце вже сіло за гаєм. Останнє проміння позолотило деревам верхів'тя й погасло. Їй — воно навіки погасло.

Зовсім уже смеркалося. Усе навкруги в сіру темряву загорнулося. Тільки дерева мріють перед очима чорними стовбурами. Вгорі на небі стемна-сіро, ані сливної зіроньки. Ох, як сумно на землі!.. Хоч би швидше, швидше!..

А ось таки й він — свистить! Вона встала і тихо пішла до колії. Тоді згадала, що їй ще треба помолитися. Повернувшись до схід сонця, стала навколішки і вдарила поклін.

— Господи! Прийми мене! Мамо, до вас іду!

Ще раз припала до землі, потім перехрестилась і пішла до колії. Біля неї зупинилась і глянула в той бік, звідки машина бігла. Ось і вона. Вже зовсім темно і поїзда самого не видно, — тільки два ліхтарі, як два пекельні ока, зяють у темряві.

Марися скинула з себе хустку, ще раз перехрестилась, стала навколішки й прихилилася до рейки. Вона положила до неї шию, а сама зовсім лягла на землю. Ух, як страшно гуде колія і земля труситься!..

А поїзд усе ближчас та ближчас, пекельні очі все ясніше та ясніше пронизують темряву. Чи скоро ж?

Ще хвилинка...

Ось уже чути, як бряжчать ланцюги між вагонами, ось уже колеса видно. Пекельні очі зробились великі, палають.

Зараз, зараз!

Господи! Та що ж це вона робить? Це ж смерть! Їй ще хочеться жити. А це — смерть! Геть відціля, а то ось!..

І вона хотіла кинутись назад.

Але щось притисло їй шию до рейки, щось різнуло страшним болем — і годі!..

Вона вже нічого не бачить, нічого не чує... Тільки тепла кров з безголового трупа оббризкує колеса поїздові, а той біжить далі, закривавлений!..

Марися «пішла до мами»...

СЕСТРИЦЯ ГАЛЯ

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому виду та й повисла йому на довгому сивому вусі. Він скинув сльозу, сердячись,— бо хіба ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток завернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював і тричі вона гасла. Але ж і цього разу не довго вона стриміла в зубах у Йвана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову, і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала долі вже під ногами, і Йван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає, цей туман, ось він уже зовсім заслоňuje йому очі, і щось гаряче побігло по щоці і знов повисло на сивому вусі. Еге, п'ятий десяток доживає,— не мало років прожив, та не плакав ніколи Іван, хіба ще як хлопцем малим був, а тепер довелось заплакати.

Та й не дурно ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, тепер її нема; вона лежить мертва у холодній ямі. Що він, старий, тепер діятиме на світі сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими. Не дав же господь йому щастя: всі старші повмирали, zostалися дома тільки малі,— дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть, плакала, так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кіть-кіть... Але він того вже не чує. «Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелось розлучитися»...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як то воно молоді літа згадуються

так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...

Отже, не забув, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Бучне було, — тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив. І так і згадалося йому Семєнове обличчя, — червоне, очі вирячені, сам він до миски припав. Нащо воно згадується таке?

А як діти пішли!.. Господи! які вони раді їм були! Так ні ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була — в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Йвана серце зацміло: це щось нове згадалося. Господи! І навіщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні... Тільки раз це було: він з шинку прийшов — уся громада була тоді в шинку, і він був... І за віщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто навідліт кулаком. Хотів по голові, та п'яний був — похитнувся, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його бита була: як стояла, так і впала на піл, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона тоді дивилася!.. Він і тепер неначе той погляд бачить... Ох, навіщо ж він це зробив!..

— Мамо! — скрикнув спресоння невеличкий хлопчик, що спав на полу. — Мамо!

І він розплющив очі, подивився навкруги і, ще сонний, підвівся і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім, мабуть, одразу йому згадався учорашній похорон, і він скрикнув ізнову:

— Мамо! Я хочу маму! — і облився слізьми.

Дві дівчинки: більша — Галя, менша — Одарка теж попрોકидались од голосіння братового і повставали. Одарка зараз же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачущих дітей.

— Не плачте, дітки, годі!— промовив він, голублячи їх.

— Я маму хочу!— не вгавав малий Василько.

— Маму! — хлипала, тручи руками очі, Одарка.

— Мама нема, дітки...— тихо, ледве промовив батько.— Мама нема: вона... пішла... до тітки Марусі. Ось подождіть, скоро вернеться...

— Ні-ні!— голосив хлопець.— Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю в яму закопано вчора! О, навіщо в яму! Я не хочу так,— там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми.

Тільки Галя, сидючи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючися вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому скудлому видочку. А далі, мов перемигнувши себе, вона втерла сльози й сиділа не ворушачись, тільки її маленьке тільки здригалося раз по раз то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали та й плакали, голосно кличучи маму.

Іван не знав, що й робити. Коли це Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе та й почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну-ну — годі... Я тобі ляльок нароблю і «котка» заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледве вдержуючи сльози, почала співати «котка», ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких братика й сестричку, що так, як і вона, zostалися без мами.

Спершу діти мало її слухали; але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз по раз. І вже тоді, як хлипання стихло і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гаразд напрацювавшись з Васильком, заходилася біля Одарки. Тут діло було легше, незабаром вона вже вмивала

обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо й цього він не любив за те, що «тоді скубеться». Але потроху Галя поборолла всі ті труднощі.

— Тату, я їсти хочу!— тихенько промовила Одарка, сіпаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу!— завів і собі Василько. Відолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згоджувався хлопець.

— Синку, нема кулешику; ось підожди—я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше,— тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками краєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи й очевидьки заходжувався щось вигукнути. Надто в хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз! — пожалівся хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину й кожух і вдягла брата й сестру.

— І солі нема,— додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені солі!— попрохала Одарка.

Галя густо насолрила дітям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки не було чого голосити, і діти на якийсь час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Іван тим часом думав про те, як-то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтопляти в печі. Що ж його варити? Кинувся шукати чого-небудь — знайшов пшоно.

«Зварю хоч кулешу»,— думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усявав.

— Е, дурний! Нащо ж я всипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте, я зроблю... Я знаю...

Іван, дивуючися, глянув на Галю.

— Годі-бо, тату, не займайте, я сама впораюсь,— казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала!— відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчуся ще, а тепер як-небудь — мами нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу, не озиваючись, і дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не галялася. Поперемивала горщики, поналивала, які треба, та й почала становити в піч. Один горщик був їй важкий — вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня хазяйка. І тут маленькі рученята не зовсім спершу слухалися, та далі звикли.

Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хазяйкою буде!..— гірко всміхаючись, промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючись, гляділи на свою маленьку сестру. Ще недавно вона з їми в ляльки гулялася, а тепер он уже порається. І вдягає їх, і годує, і варить — зовсім, як мама.

— Галю, кожух ізсунувсь,— озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику звариш?— питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю,— казала вона, гладячи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь!— казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, як мама, а в самої сльози на очах бриніли.

Маленька Одарка й собі сінала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдрипнула,— болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику підожду,— казав голодний хлопець.

— Подождіть, подождіть, ось я зараз,— відмовляла Галя і знов кидалась до печі, але ненадовго, бо раз по раз то брат, то сестра скиглили, що їм або «носа треба втерти», або «почухати, бо щось куса», або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

* * *

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знов піде,— видно, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо не забалака, нагадує і йому, й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його спитаються, або пожалує їх мовчки.

Та й діти — сумні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гуляти так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледве втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово «мамо» знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе, і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піч у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом,— батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві та мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату!— почав він, учепиєшися йому за руку.— Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не таке, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде,— промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде!— шепотів батько, ледве вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона — як мама,— знов розказував хлопець,— вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

— Так, синку, так,— вона тобі все зробить, а ти не плач, грайся — все буде...

* * *

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене!— прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри взуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглась вузлом, так не розв'яжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розв'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися й пороздягалися; Галя повклала й повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, скажи нам казочки!— прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку,— додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба, і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже:— понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти,— знову каже хлопець.— І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть:— Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід,

а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди заберемо...— розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелася трохи та, зіперічись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не відриваючи очей від сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

— Он Галю вже вбито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчар со-пільку з калини вирізав, грає:

Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали,
Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива діти, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув.

Тільки Галя не спить — це маленьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама цим дітям. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки, і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічачи слова, але ж без краю вірячи, каже їх. Ось вона проказала «отченаша», «богородицю». Більше вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе...

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи, зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках.

— Господи! Візьми мою маму до себе з холодної ями — нехай їй у тебе гарно буде! І мені дай, господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братикові й сестриці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванні, немов зупинився на небі, обливаючи пасмами свого сріблястого проміння маленьку дівчин-

ку, що молилася серед хати. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс же богові ту молитву, щоб він обітер сльози на схудалому обличчю? Хай же він і тепер віднесе її, цю молитву, туди, перед престіл довічньому, та й положить йому до ніг, яко найчистіше й насвятіше почування маленького дитячого серденька!..

А вона все молилась, у місячному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любові. А потім, положивши три поклони, встала, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки хмарка набігла й сховала його...

I

Давні-давні дитячі літа!

Тоді легше жилося, легше дихалося!.. Материне пестування й любов, піклування батькове,— трохи суворий, але добрий він був,— дитячі забавки, радощі й горе — все до купи злилося, поперепліталось, і мов малювання любе ясно-радісне,— так тії дитячі літа перед очима встають. Але визначніш од усього на цьому малюванні відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що, здається, дорожча вона мені над усе, над усе на світі, опріч одного тільки... Це ти, Ксеню, тая постать,— ти, довіку дорога й кохана моєму серцю. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час поруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи... Та й тепер стоїш перед мене мов жива і така ж тиха, така ж люба...

Це було через два роки після розлуки з першим моїм другом, з дядьком Гимохою...

Але я мушу сказати спершу скільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що далі оповідатиму.

Сім'я наша заможна була, і на селі нас багатирями вславлено. Але ми жили просто, в пани не пнулися, дарма що й було з чого і що батько та двоє старших братів письменні були. Я найменший був у батька й матері після двох синів та чотирьох дочок,— тож і любили мене обоє вони найдужче. Бачачи, що всюди повелися школи, почалася наука, батько завсігди казав, що як довчусь я в нашій школі, то віддасть мене ще в місто вчитися. Ніде правди сховати, мені не зовсім це подобалось і здавалося, що мати правду казала, на це батькові говорючи:

— І що-бо ти, старий, вигадуєш: віддавати дитину бозна-куди, бозна до кого! Буде з його й тутешньої науки — адже вчиться у школі!

— Ні, стара, не буде,— відказує батько: — годі вже нам дурнями сидіти та коритися розумним глитаєм.

Час і свого розуму засягти. Буде він учитися і тут, і там, щоб міг мужиком прожити, не кланяючися кожному здирці.

Мій батько був чоловік дуже відмінний од інших наших селян і любив робити все своїм робом. Він і тут свою дорогу назначив мені...

Але хоч і невелика була хіть у мене їхати до міста, та в своїй школі я вчився непогано.

II

Це було по весні...

Я тільки одну зиму ще ходив до школи. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас порозпускають, бо вже наближався кзамент. Мені страшно було його, того кзаменту, бо казано, що на його якийсь пан приїде, але бажалося, щоб швидше він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридло сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних співів, як лука пишалася веселими квітками, як жваві метелики тріпали в повітрі своїми різноколірними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми щодня мусили сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю!..

Зате ж, як кінчалося вчиття і нас пускано додому, то — ніде правди сховати — я, та й багато моїх товаришів, не дуже дбали про науку, а більше надолужали згаяний у школі час.

Так, це було по весні. Вернувшись з школи і кинувши на мисник книжки, я вхопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку¹. Я побіг у сад і скоренько вирізав собі цівку з бузини. Тоді, розсівшись перед своїм двором, я почав виробляти сікавку. Я вже відрізав її і простромлював серединку, як зненацька біля мого вуха озвався голос:

— Та й гарний же в тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин² Івась.

¹ С і к а в к а — саморобна іграшка-насос.

² К у ч а н и н — сусід (з одного кутка на селі).

— Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася і промовив:

— Авжеж, батько!

— Продай мені!—сказав Івась, і в його заблищали очі.

— Зроду ні!— відмовив я зважливо.

— Я тобі злого дам. У мене єсть: батюшка дали, як я в церкві кадило їм подавав.

— Що мені твій злотий! За ніж батько сами дали семигривеника.

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову:

— Ну, слухай, дай мені його хоч погратися: і я собі нароблю сікавок...

Якби Івась попрохав у мене ножа через тиждень або два, то я дав би його не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстатися з своїм скарбом.

І я відмовив:

— Ні, не дам!

Івась образився.

— У! Скупердя! Усе б собі загарбав! Дай!

— Не дам!

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеві обличчя. Він, і раніше сердитий, тепер скипів:

— Чого б'єшся? Хочеш, щоб і я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився просто мені в руку. Я скочив до Івася, кинувши й ножа. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він — тікаючи від кари, я — бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

III

Та я не впав.

Я вдаривсь об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшись трохи, я оглядівсь і

побачив, що стою перед чиеюсь хатою, а з землі встає невеличка, років дев'ятьох, дівчинка. Я її, мабуть, здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши й узявшись рукою за бік; але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся моя злість на Івася відразу десь ізникла, мов її й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звать «зачуханими», себто покинутими без ніякого догляду... На її була обідрана поганенька спідничка та чорна сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я зрозумів, що вдарив її, зробив їй погано, але не знав, що казати, хоч мені й жалко її було. Нарешті, я спромігся промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так...— одказала вона, але зараз же трохи скривилась,— мабуть, бік іще болів.

— Ні, я знаю, що здорово; тільки ти на мене не сердься; я не навмисне.

— Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

— А як тебе звать?

— Ксенею,— відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

— А мене Василем звать. Ми живемо на Завалівці.

— Я знаю: ви багатирі... Тато завжди так про вас кажуть...

— А в тебе є батько?

— Є.

— А мати?

— Матері нема... вмерли... у мене мамою — ма-чуха...

— Чи вона ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі додолу.

— Так ти не сердишся на мене, що я тебе вдарив?— знову запитався я.

— Ні... Ой, ой! Що це в тебе?— скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врізану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Ой, що це в тебе? — питалася Ксеня.

— Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

— Отже треба зав'язати, а то боляче буде,— відкалася Ксеня.

Але хоч мені в той час і справді боляче було, та сором було хлопцеві признатися. І я відмовив.

— Ні, нічого. Воно не болить. Прощавай! Я до тебе гратися колись прийду.

І зараз же побіг додому, щоб утекти від її питань про виразку і... щоб зав'язати руку.

IV

Хоч я й казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже нескоро, аж тоді, як ми сіно своє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, то мені довелося поїхати з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід уже, вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я zostався сам. Якби я взяв книжку, то, може б, оце читав,— у мене така цікава книжка була — казки всякі,— але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини — хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки сплів його сяк-так і вже хотів був іще щось вимудрувати, як зненацька почув шелест попід кущами. Я глянув і вздрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюди зайшла?

— Тато косять, а я їм обідати приносила,— відмовила вона, не сходячи з місця.

— Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди та будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось ба, якого я воза сплів,— утнеш такого?— похвалився я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що ж ти робила? Ти граєшся як?

— Граюся... ні, не граюся...
— Як то?
— Мати не дають гратися — кажуть, що робити треба.

— А що ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу... все...

— А гратися ж тобі не хочеться?

— О, ні, хочеться, так хочеться! — скрикнула вона, і оченята в неї аж заблищали; але зараз же засоромилася й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася, і ми почали гратися як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона, нарешті, з-під куща:

— Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя.

— Давай, Ксеню, сюди — я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник — плиг! — утік у траву.

— О, нащо ти його пустила? — кажу.

А вона сміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати — нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе, — догадався я та й почав штрикати паличкою в нірку. І справді — цвіркун: сердиться, за паличку хапає, трохи не витягнеш, аж головку видко.

— Пане Свіргунський! Ідїть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

— Багато ви наорете!..

V

— Василю, ходімо в ліс по ягоди!

— Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки нарву, стільки й поїм. Як наївся, питаюся в Ксені:

— А ти наїлася?

А вона сміється з мене:

— Та я не їла, а ось квіточку нарвала.

І показує мені пучечок ягід.

— А вже час додому вертатися,— каже Ксеня.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти! Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися, забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здавалося, що ми трошки походили, але ми й незчулися, як почало вечоріти. Тоді тільки побачили, що вже блукаємо в незнайомому місці.

— Василю, що ж ми будемо робити? — спиталася Ксеня.

— Треба стежки шукати,— відмовив я,— а то скоро смеркне.

— Скоро? А тут є... вовки?..— промовила Ксеня, і великі її очі розкрилися від остраху ще дужче, а біле обличчя зробилося ще білішим.

— Ну, вовки там!..— одказав я, бадьорячися, хоч і сам щось не дуже спокійно мався.— Побіжимо краще назад! Ну!

Ми побігли кущами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися. Незабаром Ксеня почала зоставатися позаду.

— Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я зупинився.

— Дай руку, побіжимо вкупі.

Але бігти серед густо порослих кущів, за руки побравшись, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обоє, спіткнувшись на коріння, попадали додолу.

Повставали, дивимося навкруги — нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимося, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

— У лісі?! А вовки?..

— Ну, там...— Я хотів сказати: «то дурниця», але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снувалися в голові. А що, як справді вовки нападуть?.. Розірвуть!

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені хотілося її розважити, але я не міг і слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

VI

Коло того місця, де ми стояли, був великий дубок. Я догадався, що робити.

— Ксеню, зліземо на цього дуба — тут не так страшно ночувати.

— Та я не злізу — високий.

— Дарма, я тебе підсадю. Лізь спершу ти!

І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсаджувати її на дубок. На наше щастя, перша гілка була не високо, і Ксеня вхопилася за неї. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всьому лісі розітнулося. Я весь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Увесь трясучися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую, вона шепоче мені:

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова піймала пташку.

— Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чуть. Я не знаю, чи довго ми там сиділи, тільки бачимо — на небі, під зрубом, щось зайнялося.

— Що воно?— шепоче Ксеня.

— Не знаю: може, горить де,— так проміття на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи — палає все дужче та дужче. Ось уже видко, як щось округле витикається з-за кушового верховіття. Більше, більше...

— Та це ж місяць!— зрадівши, кажу я Ксені.— Тепер добре буде.

— А що хіба?

— Та видніше, а то, бач, як темно.

Місяць потроху виплив, увесь червоний, вогняний. Далі почав більшати, підбивсь угору. Зробилося зовсім видко: листя на кущах заблищало, як срібне; пробиваючись крізь густе верхів'тя, простяглися до долу і по землі ясні смуги м'якого світу. Веселіше немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайченя, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця. Посидівши трохи і понюшивши носом, воно, мабуть, почуло щось непевне, стрибнуло і зникло в кущах.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас, мабуть, шукатимуть.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть? Знайдуть!..

«А що, як справді не знайдуть?» — промайнуло в голові. Мені знову схотілося плакати. Тільки не заплавав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга...

Господи! Ми обое здригнулися: тріщання, гук по всьому лісі... Що це? вовки? Може, ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більше, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!.. це ж, мабуть, лісовик...

— Агов!.. Василю-у-у!..

Що це? Наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? Немов кличуть,— шепоче Ксеня.

— Цить!

Знов:— Василю!— Так це ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи подождав, послухав... Батьків голос зовсім добре чути. Знайшли, знайшли! Ми так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кілька хвилин батько вів нас обох за руки з лісу. Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки попобила мачуха, але ж з того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від мене; з сестрами я їй передніше не ладнав — Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли ж це вона вихопиться від своєї мачухи. З самою Ксенею я тільки їй був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще їй з убогою сиротою, але мачуха Ксенина — ця нам дошкуляла.

Батько Ксенин був батіг з клоччя: що жінка казала, те він і робив. Ксеня одна zostалась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусила їх доглядати з ранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю — я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі їй щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загуляли удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха ввечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На лихо тут лучилася сусіда — вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці — і розказала мачусі, що ми бавимося вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, і бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти вдвох де-небудь у суточках, щоб ніхто не бачив, бо щоразу, як довідається мачуха, Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злості.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула, та їй мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли зненацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!.. Ба, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обоє зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, грається! От я ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками.

— Іди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула — мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху і стусонував її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте!— кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть, мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руки і, як пірце, кинула об землю.

— Ах ти ж, кляте собача!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує!.. Ну, ти ж мені знатимеш...

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми...

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиждень хвора була...

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.

— Ну, вже цей дівчачий хвіст!— крикнув мій колишній приятель Івась.

— Ну, що хіба?— відказав я.

— Та що! За коростявою Ксенською вже й грання всі позабував.

— Вона не коростява!— скрикнув я.

— Коростява!

— Брешеш! Ти не смієш цього казати!

— Не смієш! Велика цяця його задрипана Ксенька!

— Пить!..

— Де ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите,

хлопці, який парубок — уже за дівкою ганяє, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспівувати:

Ой ти, Василю, ой ти!
Куди до тебе зайти?
По загуменю, Ксеню,
Сховаймось у ячменю!

Хлопці зареготалися. Я кинувсь на Івася і захопив його за груди.

— Цить, а то битиму!

— Поки битимеш, так я тебе швидше!

І він ударив мене межи очі. Кров линула мені з носа.

Як опечений кинувся я на Йвана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину в мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав, кулаками.

Ледве нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох,— боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VIII

Поминув рік.

Це було на третій день зелених свят. Наші поїхали в Таранівку на ярмарок. Вони думали й мене взяти, але я не схотів: я знав, що Ксенині батько й мачуха теж думають їхати і заберуть з собою обох дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день. Таке свято не часто бувало нам. Ми довго грались у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

— Знаєш що, Василю? Ходімо до річки в гай,— там посидимо.

Ми пішли. Ідучи думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпощеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою щоку до моєї.

— Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Васильку, так люблю, так люблю, що хоч би ти мені що сказав,— усе б зробила.

— Усе?

— Усе! Що хоч — усе!

— Ну, а якби я сказав: плигни в річку?

— І плигнула б, хоч би зараз,— плигнула б.

І вона ще дужче пригорнулася до мене. Я поцілував її просто в очі і побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають... Он поїхали — хліба не кинули...

— Як то? Ти нічого ще не їла зранку?

— Нічого.

— Чому ж ти мені не сказала?

— Так... нащо? Я й без хліба перебуду.

Але я вже не слухав і біг додому. За кілька хвилин я повернувся з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб із слізьми.

Попоїла трохи.

— Василю!

— Що, голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я, мабуть, скоро вмру.

— Отож-таки!.. Що це ти вигадала? Чого це ти?

— Не знаю... Тільки так мені тяжко, так тяжко.

Мабуть, якесь лихо буде.

Я глянув на неї — біла-біла, як крейда, та болесна така...

Лихо справді склалось таке, якого ми зроду не сподівалися, склалось другого ж дня після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в сінях. Одчинилися хатні — Ксеня, бліда, заплакана, кинулась до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... оддають.

— Що? Кому оддають?..

— У найми... Вчора батько на ярмарку найняли мене. Приїхав сьогодні бр'ати... чоловік той...

— Куди бр'ати?.. Як бр'ати?

— У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де-небудь, або я вмру, або я втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не вспіли вони спитатися, чого це ми плачемо,— чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері — мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом...

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько справді віддав мене до міста вчитися. Як я там жив і що робив,— те не до речі тут оповідати; хай, може, іншим часом. Але як повернувся я на деякий час додому, то чув, що її батько й мачуха з усією сім'єю переїхали жити кудись у інше село. Я питався про Ксеню. Казали: не знаємо.

Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючися по чужих людях, по наймах? Чи досі вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мертвим блискучим накригтям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи... ніколи...

Проминули парубочі літа — літа молодих мрій, молодих сподівань. За тим усім я забув був Ксеню на який час. Але тепер, як невблаганна зима скоро посипле снігом і мою одиноку голову, тепер, як я самотній, не знайшовши собі подружжя в житті, не поклавши після мого першого найчистішого дитячого кохання більше нікого, доходжу, може, останні верстви свого довгого шляху, тепер усе частіше й частіше я став думати про тебе, Ксеню, частіше й частіше став уявлятися мені твій коханий образ... Він виразно стоїть перед моєю душею, бо не закритий, не затертий ніяким іншим пізнішим образом... І ти довіку зостанешся в моєму серці, Ксеню, ти моя люба, моя маленька мученице!..

НЕПОКІРНИЙ

Тепер уже виразно було видко, що новий учитель — чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Насамперед — учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа й у волості. Друге — він не мав ніякого «благородного виду» і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв «по-мужицькому». Третє — він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з їми у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадуючи; таку «кумедію» щодня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте — він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі. Нарешті — він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, чи не ворожбит він який, але ж цю думку не взяв собі до уваги освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але ж цього мало. Він був навіть неслухняний і невічливий до начальства. Замість, щоб удовольнятися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, засклено вікна і навіть щоб покрашено стару класову таблицю, начебто через те, що на їй уже крейда не пише. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілився написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не вживаються на що треба. Управа ж пойняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи

часу, поладнав шкільну мебель і зробив усе, що школі треба. Хоча меблі, звісно, не лагодили і нічого не робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено,— але ж такий вчинок учителів виразно доводив, що він — чоловік баламутний.

Нарешті волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето і знає добре, де чим пахне, догадався, що цей учитель... тев... Про це він казав навіть урядникові, що жив у другій волості, й урядник цілком з їм згодився, сказавши:

— Межи ними дуже багато мошенників... вони — сицилісти, тільки так, знаєте, видають себе за вчителів.

І обіцявся незабаром усе «розслідувати», приїхавши.

Такі були провини вчителів, і так їх виясняли увечері дня... студня 188... року волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цупченко, що до його старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він «для штуки» посилав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

— А хлопець мій, що в школу ходить, каже мені,— оповідав Семен Олексійович далі,— що він таки швендяє часом у гості...— Тільки ж — як би ви думали, до кого?..— До Семена Попенка!

— До Семена Попенка?— здивувалися гості.— Та в Семена ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим же він буде гостей гостити?

— А от же бачите, ходить до його! І хлопця Семенового так, кажуть, улюбив, так улюбив!..

Далі потроху почали вияснити вище писані провини, і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі несвітські вчинки нового вчителя. Але ж справжнє обурення повстало тоді, як волосний писар Льовшин озвався з своєю славетною промовою. Він сказав:

— Усе, що оце почув я тепер, не здається мені дуже вдивительним. Усякому звісно, що оці молоді

панички, котрих земська управа нам понасилала, нічого не знають, для того тільки і вміють ганяти з мальчиками у м'яча...

— Еге, що правда, то правда,— перехопив старшина.— Що тепер за наука? То як старий дяк Панасович був, дак ідеш повз школу — аж гуде, аж реве,— так усі тіі склади складають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив,— та потім я його взяв... Бо приходить додому, питаюся: «Ну, що ж ти у школі вивчив?»— Нічого, каже, не вивчив.— «А що ж ви робили?»— Та, каже, вчитель став проти нас та й велить: тягнись, каже, за мною: о-о-о! А ми й собі загудемо: о-о-о! А він знову — кажіть: гирр! Ми й собі як загарчимо: гирр! гирр! гирр! Он яка історія: гарчати тепер учать! — додав старшина.

Усі зареготалися, почувши про таку сміховину. Писар же, перечасувавши, поки регіт ущухнув, почав знову:

— Так ось, кажу, все це не дуже мені вдивительно. І те не вдивительно, що він у клявзи пустився: нада ж, сжели нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нету. Мені вдивительно і страшно дуге.

Тут писар зупинився на хвилину, немовби щоб дати змогу всім слухачам приготуватися до цього другого «страшного». І справді, ті нашорошили вуха, а врядник додав нащось:

— Дієвительно!

Бачачи те, писар почав ізнову:

— От Семен Олексійович кажуть: до них не схотів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його полюбив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить-слідствує? Слідствує, що він прихиляється до голоти всякої і кунпанію з нею імєсть, а з голотою — звісно, які розговори: про багатих та про начальство! Чуєте, які розговори?

Писар знову зупинивсь і глянув навкруги. На всіх обличчях ще більша запанувала увага. Урядник же насупився ще дужче й силкувався дивитися так, як дивиться сам справник. Він хотів би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить в руках усі

перуни, але, на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам спини, слухався його краще, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— Дієвительно!— а опісля додав:— Возмутитель! Прокламацію пуцаєть...

Писар почав далі:

— Тепер другое: отчого він, як старшина, або господин урядник, або я, або ще хто з начальства — от хоч би поштосодержатель Семен Олексійович — іде, нікогда первий шапки не зніметь? Отчого, кажу, і што з цього виходить-слідствує?

— Еге, що правда, то правда,— озвалися старшина й хазяїн,— це ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкаєтьсся, мабуть, жде, щоб йому вперед шапку зняли...

— Потом он што,— казав далі писар,— приходжу я раз до його — думаю так: зайти одвідать чоловіка, поговорити, як з образованием. Заходжу, а він книжку читаєть. «Здрастуйте,— говорю,— Василій Дмитрієвич!» — «Здрастуйте»,— каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув. Спрашую я вас: на што йому ту книжку прятать, ежели вона така, как нада, книжка? А ежели прятеть і по ночах книжки читаєть, то що тут виходить? Виходить і слідствує, що то такії книжки, которії только без людей читать можна.

— Дієвительно!— скрикнув урядник.— А я ще осінню получил бумагу сикретную од господина становаго пристава: хто учитель? званіє? І потом: способен ли к отправлению своїх обязаностей? Конешно, я отвечав: неспособен, потому — возмутитель! І книжка запрещонна — всьо одно що прокламація!

— Еге! Так он воно який птах!— скрикнув Цупченко.

— Іменно!— доводив свого писар.— Виділи, яке в його волосся довге?

— А хіба то що, як довге волосся?— запитався старшина.

— Як що? А то ж у них, сицилістів, прикмета така, значить, штоб свій свого узнавав.

— Дієвительно!

Після цієї писаревої промови зчинилося, як я вже

казав, велике обурення. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчителя виявивсь у виразніших формах. Балакано довго й багато і, нарешті, враджено й постановлено зробити так:

а) щоб скарата вчителя за його зневажливість і непошану до свого начальства, то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків забирати їх зі школи;

в) розпитатися по селу, про що розмовляє вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, якщо буде змога, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками (розпитуватися мав урядник, приручав це й писареві, а до вислідів у шаховці сподівались помочі від сторожа).

— А там, когда дознаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю еті дела!— казав писар.

— Окончательно!— додав урядник.— Тогда ми доношеніє сикретное і його голубчика тогда — фіть!.. А ви, Хомо Григоровичу,— вдався він до писаря,— неукоснительно сообщіть мне, бо знаєте — я тут не живу і мене за всім не вспіть, потому — сикретних дел множество.

Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу й по третій на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II

Як урадили, так і вчинили. Другого ж таки дня вчителеві не дали дров і сторожем переказали:

— Оце щоб шанувався!

Опріче цього сторожеві звелено було не слухати, якщо вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гризся, але ж похитнути незламність духу сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов написати про це до земства, та волосний писар, догадавшись, що містить у собі присланий од учителя на пересилку пакет,

вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна відсилати тільки такі пакети, які запечатано скарбовою печаттю.

Так минув тиждень.

Одначе хоч і мерз учитель добре, та його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів було їхати в повітове місто в земську управу, але ж Цупченко, звісно, не дав йому коней.

— Ну, а найняти йому, два рублі дати — ні з чого, — казав старшині писар, — він уже третій місяць не получає жалування, а тепер у його в кармані вітри гудуть!

— Хіба зборщик не брав у його довіреності на жалування, щоб з управи получитьи, як їздив у город? — спитався старшина.

— Авжеж, я звелів, щоб не брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить! — одмовив писар.

Це була правда, і вчитель ніяк не міг рушити з села. А надто, що після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть підкованими кіньми. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди, що сторож, слухаючися наказу, не носив у школу води й не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й учитель зрозумів, як начальство сердиться.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Хоч староста з старшиною навіть у волость кликали деяких батьків і намовляли їх забрати своїх дітей зі школи (додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплату, себто до «холодної» недалечко), хоч у школі було холодно, діти все ж ходили вчитися, і деякі батьки на перестороги та накази від свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь у школу ходити, старшина свариться! А він каже: мені треба вчителя слухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайле Степановичу? — питався писар у старшини, — замічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Та як же вони там учаться в нетопленій хаті? Там же так холодно, що хоч вовків ганяй! — питався старшина у сторожа.

— А так: їх там багато збереться школярів, а

хата маленька, то поки в школі сидять, то воно і нічого,— від духу нагрівається, та ще й усі в кожухах та в свитках.

— А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йому носять з дому дрова, так топлять у себе.

— Що ж це? Звелів він їм, чи що, дрова носити?

— Де там! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вони носять.

— А ти їм відер не давай!— звелів писар.

— Та я їй не даю. З дому хтось приніс, тими й носять.

— А ти пильнуй: тільки котрий воду чи дрова принесе — по потилиці жени.

Нарешті zostався ще третій пункт присуду. Але ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волость.

— Што ж, как следство?— спитав він.

Ті розказали, що було.

— Нехорошо!— покрутив головою врядник.— Довжно вам приймать мери. Од вищой власті приказ — припаганду ловить і всячески преследовать. Неукоснительно старайтесь! А то будете винуваті.

І він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше «ловить припаганду».

Але ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Гарасим помінився¹ дещо розказати, якщо йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель начебто казав йому, що непогано б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав?— спитався писар.

— Про багатих? — не розумів Гарасим.— Ні, про багатих казав... казав, що добре, якби всі були багаті...

— А книжок ніяких не давав?

— Книжок? Ні, давав і книжки всякі...

¹ Помінитися — пообіцяти.

— Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...

— Ну, а ту... як її?.. пре... пра... та як бо, Хомо Григоровичу?— спитався старшина в писаря.

— Прикломація!— одмовив той.

— Еге, приломація! Так приломації тієї не говорив, не делав?

— Як?— спитався Гарасим.— Що воно таке?

Але того не знав і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питатися, зрозумівши, що від Гарасима великого не довідаєшся. Та й усякому було відомо, що Гарасим за чвертку й рідного батька продав би і що його ловлено в брехні на волосному суді, де він часто ставав за свідка, а одного разу навіть і бито за ці брехні. Але ж, не маючи кращого, можна було, якщо треба, із Гарасима скористуватися, щоб скарати винного. І писар звелів Гарасимові:

— Гляди ж, не забувай того, що сказав!

— І, боже мій! З чого б я забув? Ні зроду-звіку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Взявши на увагу, що Гарасим може ще здатися, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставалося ще одно: довідатися, які книжки вчител читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо, виходячи з школи, учитель щоразу замикав її. Писар уже й так і сяк заходжувавсь, але нічого не міг удіяти.

— А може б, так: при йому трус ізробити?— казав нетерплячий старшина.— Так просто: а давай, такий-сякий, які в тебе проти начальства книжки єсть!..

— Ні, Михайле Степановичу, так не можна. Треба це діло потихеньку вести,— відмовляв політичний писар.

Але ж, щоб учитель не забув, що начальство всякими способами може скарати непокірного, писар де-що таки вимудрував.

Так звана «холодна» відгороджувалася від школи тільки тонкою стіною (школа, як уже сказано, була в одному будинку з волостю). З цього й скористувався писар, хоча сам він нічого не робив, а все діло звернув на старшину. А старшина того ж таки дня покликав рудого Гарасима, знов вийняв йому з громадської скриньки на чвертку, дав належні інструкції та

й посадив його в «холодну» саме тоді, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші й зараз же почав галасувати, а потім і бити кулаками в ту стіну, де була школа. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева, і Гарасим скоро продовбав у її дірку і, вистромивши в школу голову і вдаючи з себе п'яного, почав на всі боки лаяти вчителя і школярів і налякав дітей так, що деякі трохи не повікали.

Другого дня писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А знаєте, Михайле Степановичу, громада лас нас за вчителя.

— Як?

— Та так! Каже: дітей зморозили і все...

— Громада?— скрикнув старшина.— Начхать мені на громаду! Я начальник! Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада старшину вибирала, так я на те начхав! То колись, може, було так, а тепер хіба громада настановляла й настановлятиме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина — начальник від справника, а не від громади. Бо не громада мені зуби поб'є за несправність, а він...

— А отже громада каже, що буде жаліться,— ще лукавіше додав писар.

— Нехай! Мені те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам!— кричав уже, зовсім розсердившись, громадський репрезентант¹, начальник од справника, пан старшина.

І цього ж таки вечора, випивши добре в свого кума, він зайшов до волості і почув, що в школі хтось гомонить, навіть співає. Розлютований за такі «непорядки», кинувсь у школу. Там був учитель і троє хлопців-ночувальників,— вони й співали.

— Смирно!— гримнув старшина, відчиняючи двері і вступаючи в хату.— Смирно, я вам кажу, ма-тері вашій!.. Що ви мені тут кричите, діло робити в волості не дасте!

¹ Репрезентант — представник.

Олесі накінули на шію аркан.

«Олеся»

Але ж учитель і тут не змовчав перед начальством і насмівився сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А, так ти, такий-сякий, начальство вигониш! Цить! Р-роздеру!

Здається, після такого категоричного начальникового слова кожен мусив би скоритися. Тільки ж ледачого нічим не дошкулиш. І хоч і дуже дивно буде це всім, а мушу сказати, що вчитель вигнав старшину,— так-таки простісінько, взяв та й вигнав, бо був собі чоловік при здоров'ї та й палиця якась у руках у його була,— не диво ж, що старшина, хоч і дуже п'яний був, але ж не хотів змагатися з таким бунтівником і, вилавшись ще раз чи двічі, вийшов геть.

Другого ж дня після цього в волості довідались, що вчення в школі нема, а вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто ж його повіз?— допитувавсь у сторожа старшина, сердитий вельми, бо йому після вчорашнього вечора своя голова здавалася завбільшки з винницький казан.

— Та Грицько Дараган. Та ще й набір: сказав — потім оддасте, як свої відберете.

— Хм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що,— питався старшина на самоті в писаря,— чи не скоїться чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогоісінько не буде! Самі побачите,— заспокоював писар.

Учитель повернувся, а за їм наспів і наказ до земської управи. Управа, перелічивши всі вчинки волосного старшини, прикро наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость уволяла справедливу волю вчителеву, а також щоб «донесла», на підставі якого права старшина робив усе «вище писане».

Писар тільки всміхнувся, прочитавши те, і сказав:

— Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас пам'ятатиме!..

«Він» — цебто вчитель.

III

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, що ніс до школи якусь книжку.

— Ану лиш, що воно таке?— подумав старшина й зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

— Учитель.

— А дай її сюди!

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди додому,— звелів йому старшина, а сам зараз же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Хомо Григоровичу, що це за книжка?

Писар розгорнув книжку.

— Хм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайле Степановичу?

— А в школяра! Вчитель йому дав.

— Вчитель? Ану, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

— «Географія»,— читав він заголовок.— Хм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув посередині й почав читати:

— «Дождь происходит от паров, которые поднимаются от водяных вместилищ вверх и собираются там в виде облаков»... А, ось де воно! Ось! Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од бога дощ, а од «паров». Он що!

— То це, значить, книжка така... проти бога?

— Конешно!

— Так її й тес... і представити до начальства можна?

— А всенепременно!.. Ну, тепер, голубчику, побачимо! Тепер я вшкварю! — гукнув писар.

Але він поїхав ще порадитися до в'рядника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як писав! Я можу переказати його чудове писання тією мовою, якою він сам його написав.

«В Н-СКУЮ ЗЕМСКУЮ УПРАВУ Н-СКОГО ВОЛОСТНОГО
ПРАВЛЕНИЯ
ДОНОШЕНИЕ

Оное Волостное Правление имеет честь донести, что топливо для школы г-ну учителю всегда давалось в достаточности и ежели на каких два дня случилась приостановка, то един-

ственно от недостачи общественных сум, которых недоставало. И на щот оскорблений, то никаких таковых оскорблений волостной старшина учителю не чинил, а наоборот всегда споспешествовал просвещения юношества и зайдя в школу как начальник отечески пекующийся о благосостоянии, чтоб узнать необходимое для школы, но г-н учитель, без всякого на то внимания, поносными и дерзкими словами старшину изругал и выгнал прочь с утрашением палкою, каковую для совершенно неизвестных, но весьма вредоносных намерений постоянно при себе имея, как бы угрожая спокойствию.

И всякия другия г-на учителя жалобы единственно от того, что он на волостного старшину и писаря злобу имеет и постоянно имеет между волостью истязание в рассуждение разных будто бы чинимых ему причепок, каковых причепок он есть причиною, а онных не существует. Сам же г-н учитель нимало в школе не учит, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожных расширяет и разныя речи относительно против властей, чему примером крестьянин Герасим Рудый и свидетелем... і таке інше.

До цього додав ще й книжку, що старшина відняв: нехай начальство бачить.

Урядник же написав своєму начальству ще краще. Він просто казав, що вчитель хотів зчинити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики почали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехотя знімають перед урядником шапки.

Це все полинуло куди треба...

Трохи згодом начальство шкільне завітало в школу. Воно сказало вчителеві:

— Що ви тут погано поводитесь? Книжки якісь там, розмови...

Відолашний учитель хотів був виправлятися й доводив, що книжку ту, яку старшина відняв, дозволила не то цензура, а й «учений комітет» у школи, але начальство не дало йому й договорити:

— Це все добре, але ви чоловік неспокойний... Шукайте собі місця деінде, — нам вас не треба.

Учитель мусив шукати.

Волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосной писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер пере-свідчитися, що ще існують способи скарати винного...

Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люди хлібороби. Якби не татари, то їм жити було б непогано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам. Іноді гнали татари з України тисячі безщасних людей.

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки що тільки один раз. Село заховалося в лісах, і знайти його було не легко.

На край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка.

У хатці жив старий дід Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але визволивсь відтіля. Тепер жив дома, пасічникував. Жінка його давно вмерла. Він прийняв до себе двоє сиріт: дівчину Олесю та хлопця-стрибунця Михайлика. Олеся вже була величенька дівчинка років шістнадцяти.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з їм. Діти так любили, як дід розмовляв з їми. Він розказував їм про турецьку та про татарську неволю. Оце було сидить дід у пасіці, робить що-небудь, граблячи ще що. Михайлик-стрибунець і собі щось тут лаштує, і дівчина Олеся з шиттям сидить. Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть. То оце Михайлик:

— Розкажіть, дідусю, про неволю турецьку!

А дідусь:

— Та я вже розказував — ти ж чув. Ще й не раз, — хіба тобі мало?

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олесь схилив чорняву голівоньку на руку, а Михайлик-стрибунець уже не стриба, а теж сидить, слуха. А дід розповіда, як був він на турецькій каторзі:

— Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця. Так от за поперек узято ланцюгом і приковано. Сидіти можна і вставати можна, і лягти, а піти — ні. А каторга — це корабель такий. Там гребли ми веслами, женучи судину. А за те наші голі спини раз у раз доглядачі списували нагаями та колючою червоною таволгою...

— І кров текла? — скрикує Михайлик.

— Текла, — каже дід.

— Я б їх усіх повбивав, тих татар та турків проклятих! — погукне хлопець, стискаючи кулаки. Олесь нічого не скаже, тільки все обличчя їй зблідне. А дід далі:

— Покалічено тоді мене добре. А надто годували погано бусурмени: цвілими сухарями та смердючою водою. За таким життям уся сила пропала, бо мене ще й порубано трохи, як у бран брата. Ну, то як визволили мене козаки — не здатний я вже був козакувати. Вернувсь я додому. Тут я й ваших батьків зазнав: і твого, Олесю, і твого, Михайлику. Ви були сусіди. Тільки Михайлик був ще тоді дуже малий — років зо два йому було. А тобі, Олесю, вже років із сім було, і ти бігала вже швиденько. Жили ви гарно. Коли це набігла татарва... Що тут казати? Одбивались ми люто, та нічого не вдіяли. Село татари спалили, багато людей повбивали, багато у бран забрали. А дехто повтікав. Оті втікачі вернулись сюди потім та й знов тут побудувались. Мене вдарено чимсь важким по голові. Я й упав. Але я не вмер і вночі очутивсь. Дивлюсь: місяць світить, видко. Тихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене трупи, трупи... Прийшов ранск. Пішов я поміж трупами і знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої матері. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

— Прокляті! Ой прокляті! — скрикує Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... А тебе вже я потім знайшов у лісі. Ти забігла якось туди... От і все...

Змовкне дід. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очах пала якийсь огонь. Дід гляне на неї та й похита головою:

— Гай-гай! — каже, — засмутив я тебе, мою ясочку. Але що ж робити! Без лиха не проживеш. Не журіться, діточки, — ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронячи. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.

— Еге, не жаліючи свого життя!.. — промовить дівчинка тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить.

Ото одного разу була неділя. Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав:

— Глядіть, діточки, далі від багновища, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, набреде на його людина та й утопне. Дід і боявся, щоб з дітьми чого не було. Олеся каже:

— Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо?

А Михайлик-стрибунець і собі тоненьким голоском:

— Авжеж знаємо!

Побрали діти глечики та й пішли. Дід довго дививсь їм услід.

Михайлик каже:

— Олесю-сестричко! Ходім аж на той бік лісу.

Ліс не можна було перейти, бо ж болото там було. А обходити далеко — верстов шість.

Олеся каже:

— Але ж це далеко.

— Дарма, — каже Михайлик, — так ягід там багато. Ходім, голубонько!

— То й добре! — каже Олеся.

І вони пішли. Не ввійшли в ліс, подались узліссям. З одного боку був височезний, старий, темний ліс. А з другого боку простягався степ.

Дівчина й хлопець ішли швидко. Вже верстов п'ять одійшли від дому. Коли це Михайлик скрикнув:

— Глянь, Олесю, що це таке?

Олеся глянула. Серед степу їхали люди. Всі були верхи. То були не наші люди. Гостроверхі шапки маячили здалека. Таких шапок наші не носять. Олеся

багато чула дечого від діда. Вона пізнала цих людей— це були татари.

Татари! Вони приїхали на Україну палити села, убивати або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачать їх і заберуть. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в кущі.

— Що то? що то? — питавсь Михайлик.

— Цить! Татари!

Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кущів бачила, як татари їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де село. Ще кілька часу, і вони знайдуть його. Що тоді буде?

Село запалять, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій!.. Треба бігти, треба сказати!..

Але ж татари їдуть кіньми: вони доїдуть швидше, ніж вона добіжить. Якби вони тут загаялись! Та як же те зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько в Олесі мучилось. А татари під'їздили все ближче та ближче. Уже видно їхні обличчя. І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече:

— Братику, біжи лісом додому, скажи дідусеві, що їдуть татари. Чуєш?..

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вб'ють.

— А ти ж? — спитався хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, кажучи:

— Я знаю сама, що зроблю,— не бійсь! Ніколи говорити — біжи!

Хлопець не думав довго. Він кинувсь у ліс і побіг з усієї сили.

Олеся зосталася сама. Вона постояла ще кілька хвилин. Обличчя було бліде. Але вона не боялась. Вона вийшла з-за куща і пішла попід лісом зовсім не в той бік, де було її село.

Ішла так, мов не бачила татар. Але татари її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула й побігла щосили далі. Та бігла вона недовго. За хвилину татари наздогнали її, щось закричали, загукали. Їх було чоловік тридцять. Вони зупинились і почали проміж себе джеркотіти. А далі один високий

підійшов до дівчини. Він загомонів по-нашому, але так погано, що Олеся ледве розібрала, що він каже.

— Хороша дівчина! Хороша дівчина! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам скажи, де тут єсть село?

Олеся каже:

— За лісом. Оцей ліс перейти — то й село по той бік.

А татарин їй:

— То ти нас проведи цим лісом, а то ми тут дороги не знаємо.

Олеся каже:

— Проведу.

А татарин знову:

— Та не одури і не тікай, а то бачиш оце!

І він вийняв з піхов криву гостру шаблюку і лиснув нею перед очима у дівчини.

— Бачиш оце? — голову зрубаю!

— Бачу! — каже Олеся.

Олесі накинули на шию аркан. Високий татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і сказав:

— Веди!

Олеся повела.

Але вона йшла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла в ліс із степу, і пішла по їй. Татари їхали слідом за нею. Дедалі ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

Вона вела й думала:

«Чи добіг же Михайлик додому? Чи сказав же дідусеві? Ох, хоч би мені довше поводити їх, поки він добіжить!»

І вона йшла тихо, іноді звертала убік, тоді знов назад верталась. Татари сердились, а високий кричав:

— Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось!

І він показував рукою на шаблюку.

Дівчина казала:

— А ось зараз ліс скінчиться, там і село.

І вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Але ж Олеся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де болото. Олеся повела татар туди. За деревами болота не було видно.

Навкруги було темно і пуца така, що тільки той, хто добре знав ліс, міг відціль вийти, не загрузнувши в болоті. Татари ж лісу не знали.

Високий татарин скрикнув:

— Чого ж ти стала? веди!

Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв. Дівчина осміхнулася:

— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відціль.

Тії ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона додолу.

Її голівонька схилилась, і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлик тим часом добіг додому. Він казав, що татар хтойзна-скільки. Люди покидали все і повтікали в ліс. Дід Данило думав, що він там і Олесю знайде.

День просиділи люди в лісі. Потім їм нестало харчу. Другого дня треба було вертатися. Послали одного парубка подивитися, що в селі. Парубок вернувся і сказав, що в селі все ціле. Люди зрозуміли, що татари їх обминули, і почали вертатись додому.

Але ж Олесі там не було. Дід Данило попрохав кілька чоловік, і всі, узброївшись, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю.

Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли в лісову пуцу. Довго йшли, аж поки побачили татарських коней, що позагрузали в болоті. Татар не було. Мабуть, вони позлазили з коней та й потопли в багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертва. На шиї в неї був татарський аркан.

Тоді зрозумів дід Данило і всі люди, що вона своєю смертю обрядувала рідне село.

Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло додому.

Другого дня ховали Олесю. Подруги-дівчата несли труну. В їй лежала Олеся, убрана, як молода княгиня. На голові в неї був вінок. Навкруги співали пташки, вгорі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчі в неї сяла радість.

Еге, їй можна було радіти.

Ридаючи, провели її до холодної ями; ридаючи, засипали землею. Не сам дід Данило плакав,— плакали всі: і старі й малі, і чоловіки й жінки, і подруги-дівчата.

Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більше не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

— Кожен повинен боронити свій рідний край, не жаліючи життя! Дай боже всякому такої смерті!

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що, мабуть, він був більший од Грицькової голови. А проте, може, це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так нечасто їв бублики і все маленькі. А надто що тепер був піст — петрівка, їсти було мало чого: хліб та борщ, та каша, або й просто хліб та борщ щодня. А тут бублик — такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь — він мов хотів довше поласувати, і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

«Піду в садок — нарву ягід!» — подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простягсь аж до річки, мало не до самінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні, — вишень найбільш. Віти так і гнулись під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила сумежно з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це в матері. Матері часто доводилося зчиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Якби вони не були такі вбогі, то, може, не були б і такі злі.

— Як то? — спитався Грицько.

— Так, — одказав батько — як живеш недоїдаючи щодня та б'єшся, як риба об лід, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів. Йому здалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік не вбогий, і через те Грицько недостатків не знав. І Грицько згодився з матір'ю і подумав:

— Ні, вони злі.

І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не полюбили і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди, і зупинився. Він подумав:

«І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій садок єсть».

Семен почув, що хтось іде, озирнувся і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові просто в вічі. Погляд його був сердитий.

— Чого ж ти? — промовив Семен нарешті. — Може, битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: «Ба, який злий!» — і промовив:

— А ти чого поліз у чужі вишні? Хіба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно! Не дуже-то й рясно... Мати не дають їсти — кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... А то, кажуть, саме рам'я на нас таке, що й люди...

Хлопець зненацька зупинивсь і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

— Не скільки я з'їв твоїх вишень — не дуже чіпляйся, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів.

— Хто? Ти? — запитався.

— Я!

— Побачимо! — відказав Грицько і налагодивсь до бою.

— От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він ступивсь до тину й крикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилася біля тину. Обличчя в неї було бліде, змучене, а тепер усе так і пашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь? — скрикнула вона на Грицька.

— Я не нападавсь! — одказав Грицько. — Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилася, і її позападали очі так і зайнялися:

— Не займай! — скрикнула вона. — Ба, вже й бити налагодивсь! Ось тільки ступни — так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матері, промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! я тобі дам! — кричала Семенова мати, показуючи кулаки. — Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувся і пішов. Він не любив заводитись і не задержуватий був. Мовчки покривсь у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів їсти. Але потім роздумавсь:

«Піду я краще до річки — там сяду над кручею та й їстиму, і їстиму, і дивитимусь — так гарно дивитися, як вода біжить. А потім скупаюся. Тільки самому погано — невесело купаться. От якби ще хто!»

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вмів — що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як пливти навипередки або пірнати — хто далі випірне.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори і спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна — тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявсь кидатись у глибіню: випливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій бриль з вишнями. Він задививсь на хвили, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матері в своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний, і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати в Грицька він не наслідювавсь ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки заздро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові:

«А що, якби зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?»

І він не думав довго, а зараз же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулася і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала:

«Ану, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця—чи не шубовсне він у річку?»

Але зараз же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але недобре націливсь—ухопив не за бублик, а за руку. Семена це розлютовало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточивсь, не вдержавсь і послизнувся у кручу ногою. Він ухопивсь за бур'янину, але бур'янина вирвалася, і Семен з розгону шубовснув у воду.

Страшний крик розітнувсь позад Грицька. Він побачив Семенову матір — вона бігла до річки, кричачи, як несамовита :

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силкувався не потопати, держатися на поверсі, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала :

— Лишенько моє!.. горенько моє!.. Сину мій!.. Рятуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив і що в його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на Семена за це. Ту ж мить він побачив, як Семен шубовснув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув: — А що! оце тобі, щоб не бивсь! — А через мить уже все зрозумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додолу. І сам Грицько як був, у одежі, шубовснув з кручі в воду. Він випірнув зараз же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

— Не тягни мене! Тільки держись за мене! — крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув у його руку і поплив. Семен учепивсь Грицькові за сорочку.

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледве плив. Хвилику відносило його від берега. Кілька разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг. Грицькові ноги почали спускатися униз. Семен був важкий, як каменюка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обрятувало. За яку хвилину він уже вхопився за камінь, що стирчав під кручею.

Що далі було — Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як

полежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько, ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся.

— Хвала богові! — промовив батько, а за їм і люди.

— Ну, хлопче, — добрий з тебе козак буде, моторний! — похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту ж мить Семенова мати підбігла до Грицька і, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі поцілувала, промовивши:

— Дай тобі, боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий, змерзлий Семен.

Того ж таки дня Грицько, згадуючи про те, що поцілувала його Семенова мати, подумав собі:

— Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика? — подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном того бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у їх із Семеном ні спірки, ні сварки ніякої ніколи не було...

Тільки вчитель увійшов у клас, зараз побачив, що там робиться щось непевне. Школярки та школярі юрбою оточили когось і про щось палко й голосно гомоніли. Гомін був неласкавий, сердитий. Зрозуміти поки нічого не можна було. Чуть тільки було, що на когось діти сердились, комусь докоряли.

Зараз же дехто побачив учителя, і почулося проміж дітьми:

— Василь Митрович прийшов... Учитель прийшов. Діти стихли і всі повернулись до вчителя.

Учитель підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас діється?

Усі мовчали, стоячи колом біля однієї парти. На тій парті сиділа Олександра.

Олександра була школярка першого року, дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл. Її біляве, все у веснянках, обличчя було біле, як крейда. Вона вхопилася руками за стіл, мов боялася, що її тягтимуть кудись силоміць.

Учитель ще раз спитавсь:

— Що тут у вас сталося?

Озвалась Пріська — подруга й товаришка Олександрина. Батько її був у економії прикажчиком. Пріська була дівчина сита, добре годована — вона завжди приносила з дому гарну їжу: пиріжки, перепічки, коржі тощо. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися. Вона й тепер, осміхаючись, загомонила:

— Та Олександра...

Пріська почала і засміялась не доказавши.

Учитель спитавсь:

— Що Олександра?

— Украла в мене хліб! — доказала Пріська і зовсім зареготалася, і її нерозумні сіро-сині очі з сміху аж сховалися за ситими щоками.

Ця звістка дуже вразила й здивувала вчителя. Такого в школі ще не було. Учитель знав, що деякі з дітей ще дома, перш ніж у школу почали ходити, були де в чому грішні, але в школі поки ніхто в гріх не вскакував. На Олександрю він теж ніколи нічого не думав. Вона була просто дівчина боязка — мабуть, налякав її батько-п'яниця.

Учитель глянув на Олександрю й спитавсь:

— Олександрю, правда цьому?

Вона мовчала і сиділа непорушно, як кам'яна. Учитель зрозумів, що Пріська казала правду. А Пріська вже не мовчала й торохтіла:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами — так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, вхопила хліба та й побігла з школи в двір, та зайшла за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. Не кажи, каже, вчителеві, я тобі малюнок дам...

Учитель ще раз спитався:

— Олександрю, правда цьому?

Але й тепер Олександра мовчала і сиділа непорушно. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

— Та що там її питаться? Хіба й так не видно, що правда. Бач що вигадала — красти! Її треба прогнати з школи!

Школярі загули:

— Треба! Треба!

Учитель сказав:

— Чому ж це так?

— А тому, що вона краде, а ви або ми на кого іншого думатимемо по-дурному.

Інші казали:

— Це нічого не можна буде й положити в школі, якщо крастимуть.

— А хіба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть,— додавали треті.

Учитель сказав:

— Ось що, дівчата й хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександрю з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А може, воно й не так було? Треба послухати перше, що Олександра скаже.

Той-таки великий школяр почав був знову:

— Та що там слухати, хіба й так не видно?..

Але його зараз же спинено:

— Цить! Василь Митрович правду кажуть. Вже ж треба знати, що вона сама скаже.

Усі обличчя повернулися до Олександрів, усі очі втупилися в неї. Всі дожидали від неї слова. Але вона й тепер сиділа, мов скам'янівши. Вона сховала голову між плечі й прищулилась, неначе сподівалась, що її ось-ось ударять, хоча знала, що в школі не б'ються.

Учитель спитався:

— Що ж, Олександрів? Кажі — ми ждемо.

Мовчить. Учитель знову:

— Не думай, що ми всі хочемо нападатися на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може, це ще й не так, як кажуть, та я й думаю, що не так.

Бліде обличчя в Олександрів зробилося відразу як жар червоне. Але ж вона мовчала. А вчитель казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Приська якось помилилася і що ти не винна.

Олександрівне обличчя нахилилося аж до столу.

— Запевне, то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти.

Голосне гірко ридання розітнулося у школі. Це плакала Олександрів, припавши головою до столу. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко розплющилися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександрів. А вчитель казав:

— Не плач! Коли цьому неправда...

— Правда!.. правда!.. — скрикнула Олександрів. — Я вкрала!

І вона заридала ще дужче. У великій класовій хаті стояли шістдесят школярів мовчки, не ворушачись, а серед їх, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчинка.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона трохи заспокоїлася. Тоді вчитель, сівши біля неї, спитався:

— Нащо ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюпилась. Учитель бачив, що сказати те, через віщо вона це зробила, їй так само важко, як було важко признаватися. Та вона перемогла себе. Кілька разів вона починала казати,

ворушила губами, але зупинялася. Нарешті, промовила:

— Я їсти хотіла.

— Хіба ти дома не їла?

— Не їла.

— Чому?

Вона знову змовкла і... зовсім несподівано вп'ять заридала.

— У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого... не приносять з волості... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень.

І більше вона нічого не могла сказати за слізьми.

Давно був час починати вчиття. Учитель тихо взяв Олександрю за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлася. Як повернувся він у клас, то з десяток рук простяглося до його, і в кожній руці була якась їжа.

— Натє! дайте їй! хай попоїсть!

Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти надавали, і поніс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плакала. Він, скільки міг, розважав її, а сам пішов у клас і звелів співати молитву перед початком науки.

Як заспівали молитву, він непомітно ввів у клас Олександрю...

* * *

Олександра після цього довго соромилась глянути учителеві в вічі. Але ні він, ні школярі ніколи не нагадували їй про те, що було. Та їй не треба було їй нагадувати. З того часу вже ніщо не могло спокусити її. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти — такого, що з дому приносять. Але вона зрідка бере, хоч і часто сидить на сухому хлібові. Цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною і чесною дівчиною.

I

Те, про що кажу, робилося в невеликій убогій хатці. Там сиділа мати-вдова та її син Санько, хлопець років семи. Санько сидів на лаві й скиглив:

— Ну, мамо, ну дайте чого добренького попоїсти! Дайте! Хочу!

А мати казала:

— Та де ж я тобі візьму і чого ж я тобі дам? Он хліб є.

Але Санькові хліба не хотілося.

— Що хліб! Хіба його вгризеш? У мене аж зуби після нього болять, бо давній. Якби сальця!

— А як і того, давнього, не буде? — спиталася мати.

Санькові це не сподобалось.

— Не буде? Ви все кажете так, що не буде! А що ж мені робити, коли я сала хочу?

Малий Санько надув губи і сердито одвернув обличчя від матері в куток. Там павук снував туди й сюди своє мудре мереживо. Санько забув на хвилину про сальце, зацікавивсь і став дивитися на павука. Та дививсь він недовго. Їсти таки хотілось, і Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця!.. А ви все не даєте!.. Он Грицькові дає мати щоразу, та ще й такий великий шматок.

— Так то ж багаті люди, синку.

— Хіба що, як багаті? Ви все не даєте.

Мати рада була б сина задовольнити, та не мала чим. Їй надокучило те скигління, і вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш їсти — бери, що є, та й їж, а не вередуй і не скигли мені!

Санько замовк. Похнюпився, взяв із столу сухий краєць хліба і разів зо два вкусив його своїми білими зубами. Та не їлося. Положив шматок знову на стіл і вийшов з хати. Трохи постояв біля порога, подумав... Куди б його піти?..

А! надумав! Вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а з свого городу — у Стецьків. Стецько — це був його товариш. З городу — у Стецьків двір. Сіни в хаті були відчинені, — Санько увійшов туди. З хати озвалася тітка Мотря, Стецькова мати.

— Хто там?

— Це я.

— Та хто ж?

— Нехай Стецько вийде.

— Нащо?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз вискочив сам. Мати була гримнула на його:

— Та куди ж ти біжиш? Стривай!

Але це було даремно, бо Стецько з Саньком уже поспішилися втікти з двору.

Там, на Стецьковому городі, самотньо, поміж огірковим огудинням та картопляними кущами, стояла стара груша. Під тією грушею посідали хлопці і почали розмовляти. Білявий Санько казав чорнявому Стецькові:

— Знаєш що? Ходім на баштан до діда Кучми.

— А чого?

Санько тільки крутнув головою:

— От який чудний — чого! Кавунів рвати.

Стецько замислився. Кавуни — то така добра штука, а він їх ще й не куштував цього літа. Але ж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! Як піймає, то й шапки позніма. А Стецькові батько купив недавнечко нового картуза. Що, як зніме?

Санько почав умовляти:

— Ну чого думаєш? Та ми так проліземо, що Кучма й незчується. А кавуняччя в нього яке! Так черева проти сонця й повивертало! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний!

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука. Стецько підскочив з землі і промовив:

— Ну, то як же? Зараз?

Санько й не думав ждати. Мати сала не дали, то кавуном поласувати.

— А звісно — зараз. Ходім!

І товарищі побігли.

II

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, «одставний» солдат, умів пильно доглядати хазяйського добра. Але Санько його не лякався, то й Стецько забув про ляк.

Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під їм був баштан. Поки лежали під кущами і виглядали, чи не видко де Кучми.

— Він тепер спить, мабуть,— догадувався Санько,— пообідав та й спить. Нищечком та стиха поліземо рачки до кавунів, а тоді кóтом, кóтом їх — та й пвкиочуємо сюди.

Стецько був не такий сміливий, як Санько, тому думав інакше.

— А як не спить, а в бур'яні причаївся та й дивиться на нас? Скоро ми на баштан, а він до нас.

А Санько впевняв:

— Та й чудний же ти! Ну чого він тепер буде в бур'яні? Адже тепер, опівдні, душно,— усі діди на баштанах по куренях сплять. Ну, лізьмо мерщій! Ти глянь, кавуни які!

Кавуни й справді були гарні, їх білі та рябі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколішки. Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашурхотіли огудинням. Спершу тяглися довгі й товсті пліті з величезних гарбузів, вони стягою¹ обходили увесь баштан з країв. За ними починалися кавуни.

— Ну, рви! — зашепотів Стецько, як Санько перший доліз до них.

— Стривай! Це малі — он більші! — одмовив Санько.

І він поліз далі, ведучи перед. Але Стецько вхопив його за ногу.

— Не лізь далі!.. Побачить!.. Рви тут!

— Не побачить! Лізь! — командував пошепки Санько, випручуючи ногу у товариша з рук.

Але Стецько здорово боявся і казав, уже мало не плачучи й голосно:

— Я не хочу далі! Я вернуся...

¹ Стяга — смуга.

— Цить! Почують, то й справді піймають! — лякав його Санько і знов сміливо поліз наперед. Стецько не знав, що робити. Лізти далі — страшно, але й назад боявся вертатися без Санька. Він подумав трохи і поліз далі. Огудиння знову зашелестіло.

— Фю-і-і... фю-і!..— гостро розітнулося над хлопцями в повітрі. Вони відразу зирнулися. Обидва були білі, як крейда.

— Фю-іі!.. фю-і!..— знову різало повітря якесь гостре свистіння.

Перший Санько догадався, що воно є, і шепнув, важко віддихаючись:

— Кібець...

Над ними у повітрі справді ширяв хижий кібець, гостро й пронизувато свистячи.

От і кавуни. Санько зірвав щонайбільшого і покотив до Стецька.

— Коти!

Далі другий.

— Буде, Саньку, вже, буде!

— Ще цього здорового.

Вирвали ще й здорового і тоді почали котити по баштану назад, плазуючи, як і перше. Кавуни часом плугалися в огудинні, але котилися. За кілька хвилин хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло нього.

— Ну, тепер добре! Оце так кав... — почав був пошепки Санько, але остання половина слова увірвалась у нього з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали, затаївши духа: недалеко від них чулася хода та гомін. Товстий старий голос питався стиха:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалеко від цієї осики.

«Боже! Це ж нас піймають!» — подумав Санько і, штовхнувши Стецька у бік, шепнув:

— Лежи як мертвий!

А Стецько й справді мов умирав; дух йому перехопило, горло стиснуло, серце затріпалося і змовкло — наче вмерло; голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його солдатські вуса так і уявилися хлопцеві. Йому здавалося, що Кучма вже його

хапає. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг.

Дід Кучма із своїм товаришем уже поминули були хлопців, як зненацька почули позад себе крик. Озирались і побачили, що Стецько тікає. Вони кинулись за ним.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучміні руки вже сягали до його спини. Почував, що гине, і скрикнув з усієї сили:

— Це не я!.. не я!.. то він!..

— Ге, тут і другий є! — скрикнув Кучма і озирнувся, а за ним — його товариш. З цього скористувався Стецько і скочив у гай. Кучмин товариш побіг за ним, але зачепився за кущ і впав. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер йому не страшно було, і він, не так уже поспішаючись, добіг додому.

А тим часом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришеві, повернув до Санька. Він йому не дав утікати і зараз же вхопив його своїми товстими здоровенними руками за волосся і скрикнув:

— А, ви красти! От я ж вам дам! Я вас навчу красти!

Санько шарпнувся з рук.

— Ге, тікати хочеш! Ні, хлопче, не втечеш від мене! — мов загарчав над ним Кучма, і його руки ще болячіше потягли хлопця за волосся. Санько заплакав.

— Ба, тепер плаче! А красти вмієш?

І товсті руки без жалю почали скубти його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручався, але даремно.

— Утік! — сказав, вертаючись, другий чоловік.

— Шкода! Ну, та дарма: цього піймали, то знатимем, чий і той,— тоді до батька підемо. Чуєш, ти, бісеня, чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець утік?

Відмови не було ніякої. Кучма розсердився.

— Кажи, чий ви, а то кропиви дам!

Усе тіло в Санька трусилося з недавнього болю та переляку, на очах стояли сльози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш ти?

Санько трохи розтулив губи і промовив одно слово:

— Ні.

Кучма розлютувався:

— Ач, яке забісоване! Ану, Опанасе, бери його!..

Санько глянув на своїх мучителів.

— Дідусю, голубчику! Пустіть мене! Йй-бо, не буду, ніколи не буду! Пустіть! — почав благати Санько, обливаючись слізьми.

Але Кучма не змилосерджувався і відмовив:

— Не буду? Ні, перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже й просись. А ти чий?

Стецьків батько був сердитий. Як піде Кучма до нього, то спише він Стецькові спину батогом. Треба мовчати.

— Ти чий? — допитувався Кучма.

Санько подумав, що й цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матері... Мати не битимуть Санька, так Кучма лятиме матір. І Санько мовчав.

— Ну й чортеня! — скрикнув Кучма, розсердившись.— А дай лозини!

Дві дужих руки звалили хлопця додола. Гнуча лозина свиснула і врізалась у тіло. Як попечений метнувся Санько і скрикнув:

— Ой дідусю, голубчику! пустіть!

— А скажеш, чії ви?

Санько мовчав. Лозина знов різнула його.

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини,— як ножем ріже!

— Дідусю, пустіть!

— Скажеш?

— Ні...

— А, так ти так! Бий! Бий дужче!

— Скажеш?

Лозина почала шмагати. Санько пручався, борсався з нестерпного болю, але мовчав.

Санько нічого не казав, а лозина все шмагала та шмагала.

— Скажеш?

Але Санько не міг уже нічого сказати: він зомлів з болю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворухиться. Тоді Кучмин товариш злякався:

— Ти глянь,— чого він як мертвий?

— Ат... зомлів хіба... — відмовив Кучма байдуже, але й сам він злякався.— Полежить, то прочумається. Ходім, Опанасе!

Але Опанас не йшов.

— Стривай, я водою на нього бризну.

Опанасові жалко стало хлопця. Він ухопив його й поніс до озерця, що було недалечко в гаю. Бачивши це, Кучма пішов собі до куреня.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на нього водою. Те бризкання відживило Санька, і він розплющив очі. Опанасові стало чогось ніяково дивитися йому в вічі, він пішов за Кучмою, думаючи: «Тепер уже й сам устане».

Санько й справді встав, але не скоро,— аж надвечір повернувся додому. Тіло побите боліло нестерпуче.

Він три дні вилежав хворий дома і тільки четвертого вийшов на вулицю...

Того ж дня він стрінувся із Стецьком.

Побачивши його, Стецько похнюпився. Санько тільки промовив:

— Ех, ти!..

Стецько насупився і побіг додому.

Але трохи згодом хлопці знов поладнали, тільки вже Санько не зв'язався так на Стецька, як перш...

ДЗВОНИК

Її звали Наталею. Вона була маленька, їй було тільки сім років. Мати її вмерла років уже з півтора, батько був каліка, та ще й п'яниця. П'яницею він був здавна, але поки не був калікою та жива була жінка, то він якось там хазяйнував на своєму клаптику землі. Але він, підковзнувшись, впав на льоду, переломив собі руку й тоді вже мало що міг робити. А тут жінка вмерла. Він зовсім розпився, прогайнував господарство, продав землю, — зосталася сама обідрана хатка. Він мало коли бував дома, а в тій хаті сиділа Наталя.

Сиділа й голодувала. Добрі люди помітили, що вона голодує, почали закликати її до себе обідати, а потім якось поклопоталися за бідну сироту, щоб узяти її до сирітського дому. Наталю відвезено до губернії й там здано до того дому.

Добрі люди казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але чогось їй страшно було туди їхати.

Як приїхала, то стало все її життя по-новому.

Дома вона голодувала часом, а як не голодувала, то наїдалася хліба та порожнього борщу з буряками, бо каша не щодня бувала; а тепер вона могла їсти добру смачну їжу щодня і скільки схотіла. Дома вона ходила в драній, латаній та задрипаній одежі, а тут була в неї одежа чистенька: влітку — легенька, взимку — тепленька, саме добре. Дома вона мерзла в обідраній нечупарній хаті, спала на голому полу, тільки в голови підмостивши поганеньку подушечку, а тут хати були великі, чисті, теплі, і спала вона на м'якому ліжку, засланому тоненькою ряднинкою. Дома її батько п'яний лаяв, а часом і бив, а тут ніхто не бився, не лаявся: коли що треба було робити чи не робити, то начальниця просто веліла чи забороняла за-всїгда спокійним, рівним, однаковим голосом, — вона навіть не кричала ніколи. Це нове спокійне життя в

достатках спершу здавалось Наталі, після її вбогого сільського життя, якимись розкошами, якимсь пишним, панським, трохи не царським життям.

А все ж Наталі тяжко було жити.

Чому?

Вона була зовсім чужа серед цього життя.

З самого початку їй довелося звикати до багатьох речей, цілком їй нових,— починаючи з звички їсти м'ясо не руками, а ножом та виделкою. Вона ніяк не вміла пристромити шматок м'яса в борщі виделкою, а тоді відрізати його ножом: звичайно шматок вискакував з-під ножа і з-під виделки й ляпав додолу або на коліна Наталі чи якій подрузі, а борщ розхлюпувався на стіл. Обляпана подруга сердилась і казала:

— От, ляпало недотепне! Селючка!

Олександра Петрівна, начальниця, завважала Наталі, що так не можна робити, що треба бути обережною та охайною. Дівчина й сама це добре знала, дак коли ж вона ніяк не могла керувати тими інструментами! Зараз же, другого дня, вона знову те робила, а Олександра Петрівна веліла їй виходити з-за столу й обідати самій окремо, після всіх. Вона мовчки покірно виходила з-за столу й сідала в куточку. Вона дивилася на дівчат, як вони всмак обідали, весело сміялися, як не було начальниці (хоч їм сміятися за обідом і заборонювано), і дожидалася своєї черги. Врешті дівчата починали вставати, соваючи та стукаючи ослонами, деякі зараз бігли з хати, а деякі зоставалися прибирати зо столу, начальниця виходила. Тоді Наталя мусила йти обідати. Їй хотілося їсти, й вона мовчки сідала за стіл. Діти часто бувають нежалісливі,— обляпана Наталиним борщем подруга, а за нею й ще дехто починали кричати на Наталю:

— Селючка обіда! Ляпало обіда! Тікайте, а то всіх пообляпує.

Наталя кидала їсти. Їй було сором, тяжко, хотілося плакати, але вона не плакала, тільки губи в неї тремтіли, і все її обличчя якимось кривилося. Вона спустила свої великі темні очі додолу, її довгі вії виразно визначалися тоді на зблідлому обличчю. Так вона сиділа мовчки, аж поки дівчата облишували її й бігли в садок. Тоді вона вставала, голодна йшла в якийсь закуток і ховалася там так, щоб ніхто не бачив, і

сиділа доти, аж поки голосно дзенькне дзвоник, кличучи всіх до вечірньої науки. Вона вся здригалася з несподіванки, тоді тихо вставала і йшла.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі, але дівчата все ж дражнили її ляпалом. Це нечупарне прізвисьце ніяк не приставало до її тоненької невеличкої постаті з чорноволосою голівкою, до її замисленого обличчя з великими засмученими очима. Але вже як приложили, то так воно й зосталося.

І з одежею клопіт. Це була зовсім не та сільська одежа, що в її звикла ходити Наталя, — та була така проста. А в цій Наталя почувала себе ніяково. А найгірше спершу було те, що вона не вміла якось сама в неї вбиратися. Копається, копається й нічого не вдіє. Треба дождатися, поки Маринка, подруга до неї трохи прихильна, пособить. Але поки та поспіє, аж тут уже — дзень! дзень! дзень! — кличе дзвоник до снідання. Поспішається Наталя, руки в неї тремтять... боїться вона опізнитися, бо скоро дзвоник задзвоне, зараз бігти треба.

Та потроху й до одежі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу «юпку», а вона не розбирала, що це говориться про спідницю, і вдягала пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її послано в «чулан», а вона йшла навманя в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той «чулан»; їй велено вчитися «прилежно», а вона ніяк не могла зрозуміти — навіщо це, вчучися, треба лежати, коли їй краще сидіти. Багато її подруг, хоч і сами були такі спершу, але тепер сміялися з неї, а Олександра Петрівна звала її нерозумною й казала, що вона зовсім погано вчиться. Наталя справді погано вчилася, але не через те, що ніби нерозумна була, ні! Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла тих слів, «що в книзі написано»... Вивчившись врешті читати, вона насмішила весь клас, бо прочитала «усердно занявся делом», а переказала те так: «у середу занявся дом».

— І сгорел? — спиталася глузуючи вчителька.

— І згорів... — одказала Наталя, але, почувавши, що щось не так, і страшенно червоніючи, зараз же додала:

— Ні, цього в книзі не написано...

Голосний регіт не дав їй далі казати. Увесь клас реготавсь, аж сльози втирав. І в Наталі забриніли на очах сльози, але не з сміху.

З цього часу її прозвано «середою», а «ляпалом» звати облишили.

Увесь клас нашорошував уха, як «середка» вставляла проказувати вивчене: вона не тільки погано його знала, а ще й завсігди казала якусь кумедну нісенітницю, звеселяючи тим нудну лекцію.

А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне. Наталя блукала по їй очима й думкою, так як дитина блукала б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло» — може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орать» — це на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною й сказано, що це значить — репетувати; або от учора: вона думала, що «рожа» то квітка така, а їй кажуть, що це — пика... Може й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька, а своя думка в неї замирала, переставала жити, працювати. Дівчина справді ставала дурною. Знаючи себе і своє знання, вона боялася того класу, як огню, і тим ще гірше робила собі, бо страх вигонив у неї з голови й те, що там удержувалося так-сяк.

Еге, вона боялася класу і вся здригалася враз, почувши, як ударить голосний дзвоник, наказуючи їй до того класу йти. Дзень-дзень-дзень! — розкотиться скрізь, а їй так і в'явиться, як вона стоїть перед учи-

тількию, блідне, червоніє, знову блідне, мучиться, силкується щось ізгадати — і нічого не може...

Ох, цей уже їй дзвоник! Як він їй упікся! Він дзвонив на день шістнадцять разів!

Другого ж дня, як вона приїхала сюди, її вразив цей дзвоник. Був ранок, і вона ще спала. Їй снилося рідне село й те, що так часто бувало з нею справді.

Зелена-зелена, квітками змережена, лука, на тій луці вона з дівчатами бігає й грається. Ясно сяє над ними небо, пишно пахнуть навкруги квітки, всміхаючися до неї своїми червоними, блакитними, жовтенькими блискучими личками... Дзвінко та весело розкочується по всій луці дитячий гамір, сміх. І так їм, дітям, гарно, так без міри гарно й весело, що тільки пташкам вільним, щебетливим вільніше й веселіше, ніж їм... Та й вона, Наталя, мабуть, уже пташкою стала, бо ось уже вона не на луці, а на вербі гіллястій над водою, — широко-широко розлилася весняна вода, пойняла луги, городи, і верба тая, де Наталя сидить, теж у воді, аж гілля в їй купає... Сидить Наталя й голосно веснянки вигукує:

Розлилися води
На чотири броди...

І далеко по воді розлягається тоненький голосок:

Соловей щебече,
Садки розвиває...

Розвилися садки та густі-густі — як ліс. І справді, це вже не садок, а ліс густий, а під дубком сидять вони вдвох: Наталя та її подруга Оксанка... Це вони сюди заховалися від батька Наталиного: він прийшов додому п'яний і хотів Наталю бити, а вона вирвалася і втекла, і тут вони з Оксаною заховалися... Вони одна одну так люблять... Обнявшись, оповідають одна одній про своє горе й щастя... Старша й дужча Оксана пригортає до себе маленьку Наталю, пригортає й цілує... Ох, як гарно, як любо! Коли це відразу як гримне щось над їми... Озирнулися вони, — аж позад їх батько Наталин п'яний... Скрикнула Наталя, як несамовита, схопилася й побігла...

— Стривай! Куди ти? Чи вона здуріла?

Кілька рук ухопило її, держать. Вона розплющує

Але другого дня, як нікого поблизу не було, вона знову підійшла до колодезя...

«Дзвоник»

очі й бачить, що нема ні лісу, ні Оксани, ні батька — круг неї дівчата, держать її й говорять:

— Як ісхопиться сонна, як побіжить!.. Чого ти?

Наталя спершу не знає, що їй казати, тоді відмовляє:

— Злякалася... щось заgrimіло...

— Заgrimіло? От дурна! Та то ж у дзвоника вдарено, щоб ми вставали.

Озирнулася Наталя й бачить, що круг неї дівчата встають, убираються... Ще вся тремтячи з переляку, вона й собі почала вбиратися, коли це знову несподівано вдарив дзвоник і примусив її здригнутися...

Тяжко-сумний був той день Наталі. Вона почувала всією своєю душею, що минулося її щастя, що не побачить вона села рідного, лук квітчастих, гаїв зелених; не обніме її, не пригорне, не приголубить Оксанка... Сльози бризнули з очей у Наталі, як вона згадала Оксанку... Як вона житиме тут без неї? Тут і дівчат багато, та всі вони не такі: всі чужі, нема рідних, нема подруги... Вона втекла від їх, забилася в куточок і сиділа там мовчки. Діти знайшли її, силкувалися витягти звіттіля, займали її, але вона мало й озивалася. Деякі сміялися з неї, що вона така дика, деякі жаліли її; але й ті, що жаліли, не були такі, як Оксанка, і Наталі вони були чужі. Вона сиділа й мовчала. Діти її кинули.

І пішли дні за днями. Серед людей жила Наталя в самотині. Жила? Ні, вона не жила. Вона слухалася — дзвоника. Дзвоник будив її — вона вставала, кликав сідати — вона йшла, велів учитися — вона вчилася, випускав з класу після лекції і знову наказував сідати — вона слухалася. І так усе: сон, їжа, гулянки, наука — все дзвоник велів, промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним голосом. Тепер у неї не було своєї волі — він усю забрав. А вона не звикла до цього. Вона звикла, рано вставши, вибігати на волю і весь день робити, що хочеться: бігати, співати, сміятися, борюкатися, плюскатися в чистих хвилях оточеної зеленими очеретами річки. Ось життя! А тут нема життя, бо він одняв волю.

Їй стало здаватися, що він живий і що навіть начальниця слухається його, й через те вона така завжди однакова... Її, Наталю, дзвоник знає і вмисне

так вигукує, бо хоче їй дошкулити. Вона, звісно, знала, що це не так, але не могла збутися тієї думки.

І вона зненавиділа його.

Вона зненавиділа його всією своєю душею, всім своїм серцем, всіма своїми думками. Темними ночами вона думала про те, як би його збутися. Розбити? Але ж він міцний і високо висить. Утекти від його? Не було куди.

Зненависть задавлена почала перемінятися на одчай. Ніколи Наталя не вирветься з тієї тюрми, не збудеться свого ворога. Хіба що надзвичайне зробиться. Може, хата ця, тюрма ця, згорить? Може, проженуть її відцїля? Може, батько схоче назад її забрати? Може... багато ще дечого думало бідне дівчатко, але нічого того не робилося, і вона знала, що нічого й не зробиться. Безнадійність страшна обняла Наталю...

А життя йшло все одним ладом. Вона їла, пила, спала, вставала не з своєї волі, а з чужого наказу. Незрозуміла їй шкільна наука пригнітила їй мозок, упевнила її, що вона, Наталя, дурна, нічого не хоче сама розуміти й повинна робити одно тільки: питатися старших та їх слухатися. Коли хочеш ступнути, то спершу спитайся, а тоді вже ступни. Інші дівчата часто дурили начальницю: робили крадькома, не пивавшись. Вона так не могла: дуже вже пригнічена в неї голова була.

Може, ще занадто правдива була й занадто полохлива. І вона жила дивним життям: життям без своєї волі, без надії. З покірним нерозумним виглядом вона слухалася всього, що їй велено, не робила нічого, чого їй не наказувано. З подругами мало коли й гралася, але часто ховалася від усіх у садку й сиділа в гущавині сама нерухомо. Спершу вона ховалася таким робом щоб виплакати, а тепер рідко коли плакала, а тільки сиділа й дивилася: як листя зелене коливається, як жучок лізе. Їй подобалося це: їй тоді було спокійно. Подругам і начальниці вона здавалася байдужою до всього, і дівчата вже подражнили її «сонною середою» — така вона була з погляду. Хоч вона спала мало: вночі більше лежала тихо, нерухомо і згадувала, як листя зелене коливалося, як жучок ліз... Іноді своє село згадувала... В душі, маленькій, дитячій,

глибоко й далеко від людського ока ховався тяжкий біль... І ніколи не переставало боліти.

У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного разу, як витягано з його воду, Наталя перехилилася через цямриння й дивилася вниз. Глибоко-глибоко блищала там вода. Як далеко!..

— Не перехилийся, бо впадеш та й утопнеш,— сказали їй дівчата.

— То що? — спиталася Наталя.

— От дурна! То жити не будеш.

Вона знову хотіла сказати: то що? — та спинилася й не сказала.

Але другого дня, як нікого поблизу не було, вона знову підійшла до колодязя й почала зазирати в його. Її чогось тягло туди. Саме в цю мить дзенькнув дзвоник, і вона аж уся затремтіла. Але дивна річ: з того дня тільки почує вона дзвоника, зараз їй згадується колодязь і глибоко-глибоко блищить у йому вода. Що, як упаде вона в колодязь, то чи довго падатиме, поки води досягне?

З того часу думка про колодязь не покидала її. Ворог її, дзвоник, шістнадцять разів на день нагадував їй про його. Як він дзвонив, їй здавалося, що він так і вимовляє: топись! топись! топись! Він зучив її до цієї думки, і ця думка запанувала над нею цілком.

От тільки що перехилитися через цямриння Олександра Петрівна гостро заборонила...

Але ж ця думка так її пече...

Вона мало не зовсім перестала спати за нею.

Запаморочена голова мало що стала розуміти до пуття. Вона не працювала, в їй цілком запанувало тільки дві речі: глибокий-глибокий колодязь і заборона перехилитися в його...

Одного разу Наталя обібрала такий час, що Олександра Петрівна сама була в своїй хаті. Вона підійшла до її дверей і постукала. Серце в неї замирало...

— Хто там? — озвалася Олександра Петрівна.

— Це я.

— Хто?

— Наталя.

— Чого тобі? Іди.

Вона ввійшла і стала біля порога. Олександра Петрівна сиділа за столом і щось писала. Її худе, сухе

обличчя виразно визначалося проти вікна своїм профілем. Як і завжди, воно було спокійне, без усміху. Наталя стояла й дивилася на неї.

— Ну, так чого ж тобі? — і начальниця повернула голову до Наталі і, з пером у руці, дожидалася, що та скаже.

— Олександро Петрівно, дозвольте мені втопитися в дворі в колодязі! — промовила несміло дівчина.

— Що?!

— Дозвольте мені втопитися...

Олександра Петрівна встала, підійшла до неї ближче і глянула на неї.

— Ти хвора?

— Ні.

— Так що ж ти кажеш?

— Я кажу... Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися... Дозвольте мені...

— Не смій цього й думати! — аж скрикнула начальниця (Наталя ще не чула, щоб вона коли кричала). — Бач, що вигадала! Я тобі велю не думати про це ніколи! Чуєш?

— Чую...

— Я тобі забороняю це. Розумієш?

— Розумію.

— Іди!

Дівчина тихо повернулася й вийшла.

Слідком за нею вийшла й начальниця наказати своїй помічниці, щоб та пильнувала нерозумну дівчину.

Того ж дня колодязь накрито віком і те віко замкнено.

І того ж дня Наталя занедужала, і нездужала довго... хоч і встала-таки...

Уже й не знаю, пані, як вам і розказувати про своє лихо, бо таке воно болюче, що й казати важко. Та таки треба казати... Бо ви ж таки, пані, розумні, а пан на законах знаються, то можете мене, невидющу, напутити: куди мені податися, як мені своєму гореньку гіркому допомогти? Ви ж, як у вас Харита моя служила, то нас раз у раз запомагали і добрим словом пораду давали. До кого ж мені, вдові, тепер і податися?

От думала при дітях віку дожити, що й смерті моєї доглянуть, а тепер он як!.. Вони добрі до мене — і дочка, й зять,— дак коли ж лихо не минуло...

Що й почати — не знаю як... І все воно з сварки повстало,— от як посварилася наша громада з економічеським управителем, з Паценком. Та де ж таки й не посвариться? Скільки год ми в його степ на сіно брали... Ви ж знаєте, що в нас січня того, як кіт наплакав,— уже з початку зими не стає свого. А він узяв на торік і не дав. Він і давав, та по два карбованці на десятину накинув, та ще каже, щоб кожен хазяїн по три вози лози йому з болота привіз. Де ж таки видно таку ціну, та ще й одбутки? Кинулися наші по інших економіях, так де там! Усюди вже повіддавано. Та ще й те: округи нас усе цієї та й цієї економії земля, а інші землі — хтозна де. І як же нам з такої далечини сіно возити? Шукали-шукали, бідкались-бідкались, та й знов до Паценка.

Вже й по два карбованці доточимо, і лози привеземо,— тільки дайте сіна!

Та де тобі!

— Тепер,— каже,— дак і до мене, а то не хотіли. Не дам!

Давай наші просити, давай благати — ні! Як зявся не дати, так і не дав.

— Треба,— каже,— вас, мужлаїв, провчити, щоб

ви знали, як слухатися. Сам покосю, а тепер у городі полк стоїть,— усе солдатам продам.

Косарів звідкись понаводив і покосив, і все до зілиночки у двір до себе позвозив, а восени справді все у полк продав, а нам не дав нічого,— щоб прочити.

І провчив же!

Наші вже бачать лихо, та так із тим сіном беруться та потрошку товарів дають. Та хоч як берглися, а тільки до половини зими дотягли. А там хоч поріж скотинку, хоч сама хай здихає. Дехто попродав, а дехто кинувся по далеких світах сіна добувати. А воно ще, як на те, не дуже й уродило торік. Поїхав і мій зять Михайло. Їздив, їздив і таки добув два вози сіна. Та хіба ж того надовго стане? І соломи вже не стає, бо й хліб же не вродив. Поїла скотинка, що було, а сама вже така, що й ребра світяться. Як глянемо з Харитою на корівчину, так аж сльози побивають. Бички в нас були, пара доморослих,— самі вигодували й викохали, такі гарні, уже на весну й у плуг можна було благословитися,— продав Михайло. Тільки корівчина та коняка й зосталися. Насилу ходять.

Молока вже нема,— діти плачуть:

— Недобрі баба, недобрі мама: то давали молочка, а то вже й не дають.

А, мої голуб'ята! Коли б я приміла¹, я б вам свого серця вколупнула!.. Коли ж корівка не дає!

Пішли вони, двоє меншеньких, дівчатка, до корівки:

— А чого ти молочка не даєш? га?

А тая корівка стоїть, похнюпилась,— тільки жива. Облили мене сльози...

Так-сяк до весни дожили. Половини худоби село збулося: попродало.

Прийшла весна. Повипускали бідолашну тую тварину на зелену зілиночку. А самі до Паченка:

— Помилуйте вже, не карайте! Як дайте, то дайте!

— А,— каже,— навчилися слухатися! Добре, дам,

¹ Приміти — могли.

да тільки щоб ви мені байрачок одступили, бо він не ваш, а економічний.

А байрачок — то в нас такий клаптик серед поля є. Колись там лісок був, да вирубали, тільки три дерева стоїть та трава росте. І саме на межі з економічною землею той байрачок. Дак ото й зачав Паценко позиватися: «це,— каже,— по планах виходить економічне». А ми кажемо — наше. Позивались, позивались, і довго це було, і таки не випозивав нічого Паценко: нам той клопоть зостався. Дак ото тепер щоб оддати його. Чи то ж видано? Тільки ж там і є де пастися худобі нашій, а більше й ніде. Чи то ж можна за так оддати його? Ні в світі бо-жому!

— Ні,— кажуть наші,— ми байрачка не одступимо!

— Коли ж так,— він одказує,— дак нема ж вам і степу.

П'ять разів ходили до нього,— не дав.

Тоді вже й наші розлютувалися. Де ж таки? Це ж усієї худоби, всього хазяйства збудься та й іди з торбами попідвіконню. Провчаш ти нас,— ну ми ж тебе провчимо! Удруге вже не будеш так над нами коверзувати!

Надумали вони накарати Паценка.

А ми, жінки, того й не знаємо, бо вони від нас ховалися,— це вже тепер виявилось, як воно було.

Посходилися нишком у громаду та й давай радитися, що його робити. Рада в раду, рада в раду, а далі хтось і каже:

— Спалімо йому все сіно на степу: нехай ні нам, ні йому. Знатиме, що як нам не віддасть, то й сам не поживе,— то вдруге віддаватиме.

Котрі пристають на це, а котрі кажуть — ні. А далі всі й пристали.

— А хто ж,— кажуть,— палитиме?

Присудили жеребки на двох кинути: кому припадуть, то ті й підпалять.

Почали кидати жеребок, а наш сусіда Гапон і каже:

— Страшно, як піймають: на Сибір запровадять. Давайте не сами будемо палити, а дітей пошлемо.

— Як то дітей? — усі здивувалися.

— А так! — говорє.— Дітям нічого не буде, бо то діти: ані судитимуть їх, ані каратимуть, хіба чуба намнуть, як довідаються; та й не довідаються, аби хлоп'ят метких та розумних на це добрати.

Знову рада в раду, рада в раду — і таки ввадили дітей послати. Тут уже годі жеребок кидати, а заходилися хлопців перебирати — які розумніші. І таких щоб невеличких: щоб не суджено їх. Сама громада й вибрала: Гапонового Стецька, та Василя куминоного, та нашого Петруся. І так громада звеліла, щоб самі батьки нищечком синів понавчали, як і що треба робити, та й послали. І запряглися усі про те мовчати, нікому й словечком не пробовкнутися.

Отож як Михайло запрягся, то вже він нічого й не сказав ні жінці, ні мені,— дак ми й не знали, що таке лихо на нашого Петруся впало. А він такий меткий та моторний хлопець, дак його й обібрано,— бо-дай би того обібрання й довіку не було!

Воно хоч і мале, тільки восьмий рочок йому, а таке втішне було... Все було Михайло з Харитою сваряться за його: той до себе тягне, а та до себе. А воно своєю білявенькою голівкою і туди, й сюди никає. І до мене прибіжить, приміляється:

— Бабусю! А чого на вас така свита драна?

— Бо нема за що нової справити.

— Я як виросту, то зароблю багато-багато грошей та й справлю вам свиту теплу-теплу, бо ви старі, дак вам треба, щоб тепло.

— А мені ж що справиш, сину? — вже не втерпіла мати й озивається.

— А вам куплю намиста й дукачів, бо ви молоді, дак щоб гарні-гарні були!..

Мати так і засяє.

— А татові шапку смушеву сиву — як у старшини...

Це ще як менше було, то так утішає нас. Мати й не наслухається його. А підросло, то вже й до роботи береться саме, і підганяти не треба. За погонича ходить, а на плуг поглядає:

— Тату, може б, ви одпочили, а мене за плуг пустили?

Дак отож кажу... Наші люди трохи вхопили трави,

та мало і дуже далеко довелося найняти. Да що вже робить? І тому раді.

Минає весна, літо вже наступає. Поросли трави високі, поросла і в Паценка трава. Скоро й косити. Покликали батьки своїх хлопців та й давай їх навчати:

— Отак і отак, підить і підналить! Та нікому не кажіть — і матіркам.

А хлопцям хіба що? Все малеча. Найстарший кумин Василь, та й тому тільки десятий год,— де ж їм розбирати, що й до чого? Вони ще й раді.

Кумин Василь потім усе й розказував, як воно було.

Серед степу був зрубок невеликий. Там поміж травою хмиз сухий валявся, а то ще наші трое батьків нишком уночі туди соломи віднесли та й розкидали поміж зрубом і далі поміж травою,— щоб швидше зайнялося. І хлопців у той зруб направили, воно ж там і сховатися легше.

Набрали хлопці сірників та й побігли в степ. Зрубок од шляху далеко, до його стежечка — міжник серед трави біжить. Вони тією стежечкою хильці-хильці поміж травою та й прибігли у зрубок. Притаїлись там та й обзирають, чи не йде хто, чи не їде. Діждалися такого часу, що ніде нікого не видно — ні серед степу, ні на шляху, та й ну до роботи. Нагребли купку соломи, почали підпалювати,— добре розгоряється. Літо пекуче було, все повисихало. Стецько ж та Василь із цього краю пораються, а Петрусь:

— Я,— каже,— ще з того краю в зрубі підпалю, щоб швидше горіло.

Та й побіг.

А вітер такий,— аж реве! Поки там соломи нагрів та поки підпалив — може, не зараз і зайнялося — аж уже й з другого боку полум'я сухим хмизом та соломою біжить. Він вискочив, а товариші вже геть од зрубу навколішках у траві поприпадали та й дивляться, що з того буде. Прибіг і він до їх та й собі став дивитися, як огонь огня наздоганяє. А Василь кумин глянув на його та й каже:

— А де ж твій картуз?

Лап він за голову,— нема картуза. А йому батько тільки оце новий картуз купив, дак воно страх йому

раде було. Мабуть, як вискакував зс зрубу, якась гілляка збила, а він за поспіхом і не помітив того.

— Це ж,— каже,— я там його загубив. Скочу візьму.

— Не ходи,— кажуть,— бо он уже як близько вогонь до вогню: ще згориш.

А вогонь так і насуває, так і жере і траву, і зруб. З одного боку цей вогонь розгорівся, а з другого той наступає. Тільки між їми ще невеличка смужка не спалена.

А йому ж то жалко картуза. Як кинеться туди!.. А вітер як ірвоне, мов буря, полум'я як бухне,— так його й покрило... Тільки крикнув, та вже й нічого...

Тільки крикнув...

А хлопці злякались та назад у село. Прибігли, заховались у повітку до Гапона та сидять нишком,— уже бояться й признаватися, що скоїлось. Приходить Гапониха.

— Ви чого тут?

Вони мовчать... Білі-білі, та аж трусяться. Вона таки в їх допиталась,— усе й розказали.

Гапониха до нас. Я та Харита в хаті були.

— Ой сусідоньки! Чи не знаєте ж ви, що ваш Петрусь ізгорів?

Ми так і поніміли. А Харита широко очі розкрила та дивиться на неї, дивиться... А Гапониха розказує... І не дослухала Харита — як крикнула, як побігла... Я за нею, а вона вже за двором. Діти маленькі гралися в дворі, побачили, що мати побігла, та в крик, та за нею... Я дітей поки припинила, а Харити вже й не видно. Побігла б я за нею,— так де вже мені, старій! А тепер злякалась так, що й ноги не несуть. Коли на ворота Михайло возом.

— Михайле, рятуй сина!

Він як почув, так і стрепенувся:

— Чого це ви, мамо?

— Казала Гапониха, що згорів у степу.

Він уже й коня завертає. Я вчепилася за віз:

— Стривай, не кидай мене!

Скочила я на віз; Михайло погнав коня так, що тільки курá по дорозі курить. Перебігли селом, вибігли в степ, аж усе небо в димах, а вже геть далеко широка смуга вогняна, довга-довга, іде понад

землею, іде й жевріє, за собою чорну пожарину покидаючи.

Харити не видно: мабуть, не шляхом, а навпростець міжниками побігла.

Жене Михайло коня, зуби зціпивши, блідий та страшний. Я за полудрабки держусь.

Серед пожарини кущики стримлять обгорілі. Отож і Петрусь там.

А може, хлопці збрехали або, може, не побачили, як він вискочив на другий бік?

Добігли до зрубу, вскочили в його. Михайло попереду біжить, а я за їм плутаюсь... Не видно Харити. Добігли на край зрубу...

Лежить вона там, і Петрусь лежить, вона біля його впала...

Нахилився батько над сином. Обгоріла, почорніла білява головонька... Обличчям до землі припало. Повернув батько голову синові та й застогнав:

— Очі,— каже,— очі!..

Все личенько спік огонь і очі виїв.

— Сину!.. Сину мій!..

Мовчки підняв батько сина і поніс до воза. Ручка в його звисла, а в їй картузик недогорілий... одежа спопеліла, опадає... Положив сина Михайло на віз, тоді жінку підняв і її біля сина положив,— вона й не почувла того.

Завернув коня, веде його сам. Я за возом насилу йду.

Згодом, мабуть, вітер Хариту обвіяв: очутилась, підвелась, мене побачила.

— Мамо,— каже.

А далі зирк набік, а ті випечені очі на неї як глянуть!.. Скрикнула, зірвалася з воза та й подалася просто до села — біжить і кричить... біжить і кричить... Ми вже її і не здоганяли.

Уїхали в село,— люди обступають, розпитують: а ми й слова не промовимо.

Уїхали в двір, уніс Михайло сина в хату, положив на полу...

Тільки положив, а тут уже й урядник набіг... А там становий, слідство, допитують усіх... І ховати не дають...

Аж на третій день поховали ми Петруся.

Усі ці три дні Харита і словом не озвалась ні до кого, і до сина не підходила, і не дивилась на його, на дворі й ночувала.

Перед похоронами підійшла до труни, глянула.

— Не Петрусь,— каже. І одійшла.

Друга моя дочка вже тужить по мертвому за матір:

Мій небожику, мій соловесчку!
Мій небожику, мій ріднесенький!
Мій робітничку дрібнесенький!
Мій орачику, мій косарику!
Та батько-мати твого зросту дожидали,
Як сонечка виглядали.
А тепер уже й не діждуться;
Та палке полум'я твоє личко спалило,
Та жаркий огонь твої очі виїв...

Я за сльозами й світа не бачу, а батько аж до землі хилиться. Тільки Харита як німа.

А нащо ж такої смутної
Невеселої хати забажав?
Та там же тебе сонечко не зогрів,
Буйний вітер не обвіє!..

Народу за труною йде — сила. Усяке знало, через що Петрусь умер, дак і йшли, і великі й малі. Плачуть усі, тільки мати — ні.

І труну в яму спустили, і землею засипали,— вона нічого. Така й додому вернулася.

Тільки в двір, а урядник з соцьким та з десятником за ними та до Михайла:

— Ходім!

— Чого?

— Ще й розпитується! Підпалили панську траву, хлопця спекли живцем, а ще й не зна чого!

Потягли Михайла. А Харита в хаті і не бачить того. Я вже їй і не кажу. Поминув увесь день,— нема Михайла, а надвечір прибігає Гапониха, голосить:

— Ой, забрали ж, забрали!.. І Гапона забрали, і вашого Михайла, і Охріма... В острог повезли...

— За що в острог?

— За підпал.

Глянула, а Харита стоїть проти нас.

— За підпал? — каже.— Ні-ні, там Петруся не було, це не він. Його не було: я скрізь шукала,— ні-

чого не знайшла. Тільки купочку знайшла... купочку... тільки купочку обгорілу... А волоссячка білявенького нема... Де воно поділося, білявеньке волоссячко?..

І озирається по хаті...

Пані моя ласкава та добра! Порадьте ж бо мені, що мені робити? Михайло в тюрмі сидить, кажуть,— на Сибір зашлють... А як же ми будемо без його? Чи не можна його визволити!.. Ви ж учені, ви ж на те й по книжках дивитесь, щоб людям пособляти... Коли чого не знаєте,— в пана попитайте... Чи мені до лікарів дочку везти, чи мені що з нею робити? Бо кажу ж вам,— от уже другий тиждень... Люди говорять, що вона вже в божій волі... Нічого не промовить, тільки все одно... Візьме двох меншеньких дівчаток, припинить та й питає:

— Не бачили Петруся, дітки? Там його нема: там купочка тільки, попілець... А де ж білявеньке волоссячко?..

З М І С Т

Надія Коваленко. До світла і праці!	5
-------------------------------------	---

П О Е З І Ї

До праці	27
Наша доля	28
Смутні картини	29
Шматок хліба	30
Хлібороб	31
↳ Подивись!	33
Прийде!	34
До тих, що зостануться	35
Зернятка	36
Жаби	40
Явір та подорожні	41
Орел та курка	43
Реп'ях	44
Учений ведмідь	45
Хміль та квітки	46

О П О В І Д А Н Н Я

↳ Екзамен	49
Без хліба	57
Сама, зовсім сама	70
Сестриця Галя	85
Ксеня	94

Непокірний	108
Олеся	120
Грицько	127
Украла	133
Кавуни	137
Дзвоник	144
Палії	153

НІБУ

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

ГРИНЧЕНКО БОРИС ДМИТРИЕВИЧ

ЗВОНОК

Избранные произведения
(На украинском языке)

Редактор Г. С. Ревенко
Художній редактор Є. О. Звездов
Технічний редактор Є. Ю. Зеленкова
Коректори Г. В. Книш, Р. М. Зарембовська.

Здано на виробництво 10. VII. 1969 р. Підписано до друку 12. IX. 1969 р. Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарськ. № 2. Фіз. друк. арк. 5,125. Обл.-вид. арк. 7,53 + 6 вкл. (0,29) = 7,82. БФ 33066. Умовн. друк. арк. 8,61 + 6 вкл. (0,63) = 9,24. Тираж 75000. Зам. 802. Ціна 40 коп. Видавництво «Веселка». Київ, Кірова, 34.

Друкоофсетна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Львів, Зелена, 20.

БОРИС ГРІНЧЕНКО
ДЗВОНИК

Київ

1969

40 коп.